



W. O. J. Nieuwenkamp. Een weg door het woud. Ets. E 63

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

A. W. BARTEN, J. D. C. VANDOKKUM

KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER

B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

---

VIJFDE JAARGANG  
FEB. 1935 · NUMMER 1

W. O. J. NIEUWENKAMP

DOOR S. H. DE ROOS

Zoo om en nabij 1895, in een der toen in revolutiebouw aan de Leidschevaart te Haarlem ontstane straten, Laurens Janszoon Costerstraat geheeten, den Haarlemmers bekend als „Roode Buurt”, vestigden zich een aantal jonge kunstenaars aan wie de opleving onzer boek- en prentkunst veel verschuldigd is. De toen met zooveel energie geleide kunstnijverheidsschool, waaraan eenigen hunner verbonden waren, maar ook het bezielend voorbeeld van Morris' werken kunnen mede aanleiding geweest zijn, dat zij zich willig in dienst stelden van de gebruikskunsten, de grafische niet uitgesloten. Er zijn stijlvolle en van gedegen vakman-

en Veldheer ontstaan. Naast enkele door Dijsselhof, Nieuwenhuis en Roland Holst versierde boeken neemt het een afzonderlijke plaats in, omdat het met topografische illustraties is versierd, in lijn en kleurwaarde zoo goed passend bij den tekst. Het schilderachtige-architectonisch treffende van de oude gebouwen, is bij de gebonden tekenwijze niet slechts volkomen behouden gebleven, maar het wordt daardoor nog verhoogd: toch zijn het voluit illustraties en

schap getuigende prenten, boekversieringen, adreskaarten, ex-libris, enz. uit hun handengekomen, meereendeels in houtsnede uitgevoerd, waaraan de ontwikkeling dezer techniek in kunstvolle banen en hare toepassing in het boek veel verschuldigd is. Wij denken hierbij aan de voordien tijd zoo merkwaaardige uitgave van de Erven F. Bohn „Oude Hollandsche steden aan de Zuiderzee” in samenwerking van Nieuwenkamp



Ex-libris. Houtsnede. H 64

---

---

# STADSBIBLIOTHEEK ANTWERPEN



GESCHENK VAN

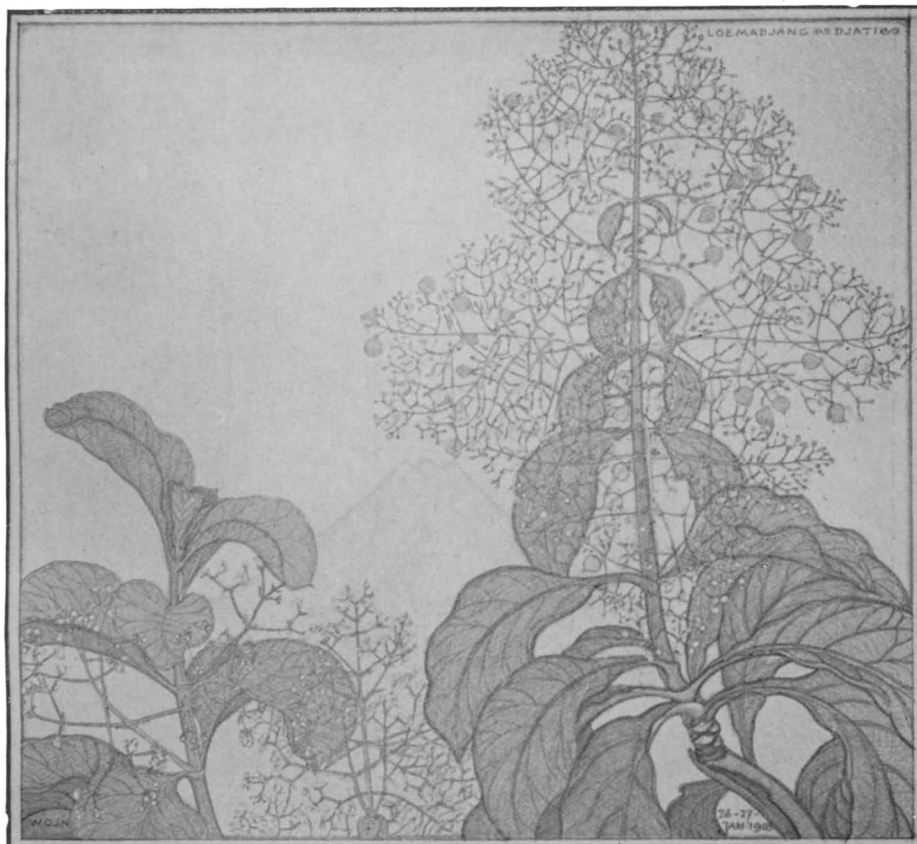


Ex-libris. Penteekening

woorde teekeningen (zie de hierbij sterk verkleind gereproduceerde tekening van Djati-bloesem), welke ons nader brengen tot land en volk dezer schoone gewesten. Er behoort zeker heel wat volharding toe, om in de daar heerscheende temperatuur zóó en zooveel te werken, dat er een aantal boeken onbenepen mee kon worden geïllustreerd. Wij noemen er enkele : „Zwerftochten op Bali” eerste uitgave 1910, tweede 1922, „Heilige steden, Engelsch-Indië” (1924), „Zwerftochten door Timor en Onderhoorigheden” (1925), „Bouwkunst van Bali” (1926), „Beeldhouwkunst van Bali” (1928), die afgezien van zijn losse en in portefeuilles uitgegeven prenten getuigen van Nieuwenkamp's toegewijde en veelzijdige belangstelling in de overzeesche gewesten, zoowel als van zijn verdiensten als topografisch illustrator.

In de banden en omslagen dezer uitgaven, de titelpagina's, de sierletters en vignetten ervan, komt zijn geneigdheid naar de decoratieve zijde, die in het andere werk onmiskenbaar is, duidelijk en vaak frisch en gelukkig uit. Verwantschap met de door hem zoo gewaardeerde volkskunst is er niet vreemd aan. De in eenige edities „aan boord van de Zwerver” verschenen catalogus zijner

geen architectuur-teekeningen geworden. Nieuwenkamp vertelt in deze stijlvolle penteekeningen wat hem heeft getroffen in Edam, Monnikendam, enz. zooals hij zulks in menige illustratie reeds had gedaan en zooals hij het daarna steeds zou blijven doen in de vele prenten en boeken, die zijn bezige hand liet ontstaan. Nog te opmerkelijker in dit opzicht is „Bali en Lombok” uitgegeven „aan boord van de Zwerver” in 1906—1910, omdat daarin Nieuwenkamp's teekeningen het eigen reisverhaal illustreeren. Het vrij groote, ongewone oblong-formaat, noodzakelijk om de langwerpige landschap-teekeningen op te nemen, bracht voor de plaatsing en afmeting der staande afbeeldingen mede, dat de er naast gezette tekstkolommen verschillend van regellengte zijn gehouden, zonder dat dit storend werkt. Integendeel, de oplossingen zijn in den regel zeer gelukkig te noemen en logisch verantwoord. Het zijn geen vlot-vluchtige journalistieke reisschetsen, zooals wij die doorgaans zien van hen die Insulinde bereizen, maar doorwerkt verant-



Djati-bloesem. Java. Teekening

etsen en houtsneden (1902, 1903 en 1904), geheel in hout gesneden, toont zulks treffend, evenals de kleurvol krachtige band- en titelvignetten van enkele zijner zooeven genoemde boeken, waarbij nog vermelding verdient „Mijn huis op het water, mijn huis op het land”, verschenen in 1930. Uiteraard fijner van lijn en compositie, zijn de geestig gevonden ex-libris, waarvan we hier een paar typische voorbeelden kunnen weergeven.

Over Nieuwenkamp's schilderijen, die op de eere-tentoonstelling ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag, dezen zomer in het Stedelijk Museum te Amsterdam te zien waren, willen we slechts zeggen, dat ze voor velen een verrassing waren, wijl ze een nieuwen kant toonden van zijn visie. Op kleurvolle, welhaast monumentale wijze, zijn het weergaven van het tropische of Italiaansche landschap, gebonden door een eenvoudige doch niettemin picturale compositie.

Niet nieuw, maar zeker even verrassend voor de kenners en liefhebbers daarvan, was het overzicht van zijn grafisch werk op deze tentoonstelling. Het



Het vischpoortje. Harderwijk. Houtsnede. H 61

was een genoeg oude bekende en ook onbekende prenten, werk ontstaan in een periode van ongeveer veertig jaar, bijeen te zien. Het was tevens een treffend bewijs dat de belangrijkste kant van Nieuwenkamp's werken zijn vele etsen en houtsneden zijn. De eerste bereiken het respectabele aantal van 192 nummers, dat zijner houtsneden is 76, om van de enkele lithografieën te zwijgen. Aanvankelijk zijn het de teekenachtige hoekjes in eigen land, waarvan hij kernig gestoken, vlot doch niet vluchtig aandoende houtsneden maakt, van kleine afmeting. Een 4

---

---

stevige lijn geeft op beknopte wijze de details van een molen of oud geveltje weer, terwijl de in de compositie goed verdeelde donkere partijen met een typeerende witte burijnlijn worden verlevendigd, zoodat er tevens een kleur-indruk van uitgaat. In Enkhuizen, Amersfoort, Edam, Veere, Schoonhoven en waar niet al, ontdekt Nieuwenkamp al varende op zijn woonschuit „De Zwerver” de onderwerpen voor zijn prenten. De hierbij gereproduceerde houtsnede „Vischpoortje te Harderwijk” is wel zeer geslaagd en stijlvol, zonder dat ze daardoor als weergave van de werkelijkheid te kort schiet. Ze is gebonden, maar niet benepen, ze is teekenachtig, zonder dat ze kleur ontbeert. Met zulke houtsneden geïllustreerd, zouden we gaarne een boek over ons land willen zien uitgegeven. Of daar moeite voor gedaan is, weten we niet, er is echter niets van gekomen, het is gebleven bij het hiervoor besproken „Oude Hollandsche steden aan de Zuiderzee”, dat echter met lijnzincos naar penteekeningen is geïllustreerd. Een aantal zijner teekenachtige, knusse houtsneden gaf Nieuwenkamp zelf uit in een „Boekje met houtsneden” (1905) en in „Een album met acht houtsneden” (1912). Ook enkele zijner etsen verschenen in albums. Bij Fr. Buffa en Zonen te Amsterdam verscheen in 1897 „Dordrecht”, met zes etsen van hem en Graadt van Roggen en in 1915 gaf hij zelf uit „Benares”, een album met zes etsen.

Keuze en opvatting van de onderwerpen door Nieuwenkamp als etsen uitgebeeld, zijn gelijk aan die der andere prenten, al verleent de hier gebezigde techniek aan de hem eigen karakteristieke teekenwijze een ander aspect en ruimer bewegelijkheid. Het verkrijgen van toonwaarden doet aan de ets als werkelijkheids-uitbeelding door het publiek de voorkeur geven. Vrij zeker is deze omstandigheid mede aanleiding geweest, dat de kunstenaar in de latere jaren geen houtsneden meer maakte, ofschoon deze eigenlijk aan populariteit hebben gewonnen. Het karakter van deze „moderne”, vaak meer gekorven dan gesneden of gegraveerde houtsneden, is echter geheel verschillend van die der baanbrekers als De Bazel, Lauweriks, Nieuwenkamp, Veldheer en anderen.

De verschillende mogelijkheden die de ets-techniek biedt, heeft Nieuwenkamp ten volle benut, we zouden kunnen zeggen uitgebuit; vanaf de schetsachtige, magere droge naald-lijnen als b.v. in „Badende meisjes, Benares”, tot die der fors gebeten aquatint-etsen „De Reiziger en de Dood” of „Nachtelijke offerande” die als breede penteekeningen aandoen. Behalve deze uitersten zouden nog te noemen zijn de fijner gelijnde of zeer sterk gebeten etsen en de combinatie dezer werkwijzen, als zoovele voorbeelden van een juiste keuze daarvan in verband met het onderwerp. Van hoeveel genegenheid voor het romantisch pittoreske getuigt niet die aantrekkelijke prent van „Het aardige sluisje, Edam” of „Vallende bladeren, Amersfoort”. Sprookjesachtig door lichtschakeering en ruimtewerking is „Een weg door het woud, Java”, (hier gereproduceerd op bijna ware grootte) met de suggestieve plaatsing van de kleine baadstertjes. Het is echter niet de bedoeling van dit artikel om de vele frissche en gul te waardeeren prenten van Nieuwenkamp te noemen. Veeleer is het ontstaan als een bescheiden hulde aan den kunstenaar, die ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag door nieuwe en verrassende uitingen zijn veelzijdige en ondernemende werkkraft toonde.

---

---

## VAN PRENTEN EN BOEKBANDEN

In de serie „Verzamelen” heeft de conservator van het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, de heer M. D. Henkel, in *De Groene Amsterdammer* van 8 December 1934 een zeer lezenswaardig artikel geschreven over „De Prentenverzamelaar.” Schrijver begint met de verzamelaars van prentkunst in te deelen in twee categorieën : zij die verzamelen om het onderwerp en zij die dit doen om de prentkunst zelve. Ook bij de laatsten speelt natuurlijk het voorgestelde een groote rol ; immers moet beoordeeld kunnen worden of de kunstenaar bereikt heeft wat hij heeft willen uitbeelden. En om dit laatste bij machte te zijn, zijn velerlei kundigheden noodig en komen vele wetenschappen te pas, als o.m. oudheidkunde, topografie, genealogie en wapenkunde. Een eerste vereischte voor den serieuzen verzamelaar is dus een kleine handbibliotheek en het snuffelen daarin vormt niet zelden de grootste attractie voor den liefhebber. In tegenstelling met andere verzamelaars is hier snobisme uitgesloten, aangezien de verzameling onzichtbaar is, opgeborgen veelal in portefeuilles. In tegenstelling met schilderijen hebben prenten daarom een discreet, intiem karakter. Het jachtterrein van den prentenverzamelaar is onmetelijk, aangezien de voorwerpen zijner studie in vele exemplaren voorkomen, daarbij met onderlinge belangrijke verschillen in druk, kwaliteit, staat en conserveering. Deze verschillen vormen eveneens weer een bijzondere sensatie. Het zal steeds het doel zijn van iederen verzamelaar om van de begeerde prent den eersten staat te bemachtigen, minder uit aesthetische overweging, dan wel om de grootere zeldzaamheid. Dit laatste is dan ook dikwijls de grootste factor in de waardebeoordeling, vooral van gewicht bij de vroege prenten en houtsneden uit de 15de eeuw, waarvan maar weinige exemplaren zijn bewaard gebleven. Naast de vreugden van het verzamelen kent de hartstochtelijke verzamelaar ook de zorgen, angsten en narigheden. Zijn voornaamste vrees is die voor valsche kunstvoorwerpen, want op geen enkel gebied komen meer falsificaties voor dan op dat der prentkunst, vooral na de opkomst, uitbreiding en verfijning der foto-mechanische techniek.

Het is jammer dat het den heer Henkel aan meerdere plaatsruimte ontbroken heeft, want deze buitengemeen deskundige op het gebied der prentkunst zou ongetwijfeld nog veel kunnen vertellen en menige goede raad kunnen geven aan den aankomenden liefhebber-verzamelaar.

In de tweede plaats willen wij de aandacht van onze lezers vestigen op het interessante artikel over „Oude Boekbanden”, van den adjunct-archivaris van Amsterdam, mr. W. F. H. Oldewelt, in het *Algemeen Handelsblad* van 1 Januari 1935. Kenner van het hoofdstedelijk oud-archief en zijn rijken inhoud, heeft mr. O. in den loop der jaren talrijke aantekeningen gemaakt over de schatten op het gebied der oude boekkunst, die in de ruime depôts van het archiefgebouw aan den Amsteldijk verborgen liggen. Schrijver begint met de opmerking dat de geschiedenis der oude vaderlandsche bindkunst grootendeels nog moet worden geschreven. Oorzaak hiervan is eenerzijds het ontbreken van archivalische bronnen, anderzijds de verspreiding der producten zelve over een zoo groot territoir, dat de bestudeering daarvan voor één persoon practisch

---

onmogelijk is. Wel zijn reeds de oude banden uit verschillende rijks- en gemeentebibliotheken door deskundigen beschreven, maar daarbij doet zich de moeilijkheid voor dat de onzekerheid blijft bestaan *waar* die boeken werden gebonden. Want de exemplaren in bibliotheken zijn meestal pas na vele omzwervingen ter plaatse beland. De plaats waar ze gedrukt zijn zegt weinig voor de herkomst van den band, aangezien het vroeger de gewoonte was om boeken in vellen te verkoopen, waarna de koper ze te zijner liet inbinden en den band met zijn initialen, benevens het jaartal, liet sieren. Met uitzondering van enkele producten, waarin een ingeplakt exlibris nader licht geeft, bevatten deze banden dus geen aanwijzing waar ze zijn vervaardigd. Opmerkelijk is het dat tot dusver bij dergelijke onderzoekingen de oude archieven nooit of uiterst zelden zijn geraadpleegd en het bij de deskundige onderzoekers niet is opgekomen dat juist daar een schat van materiaal op bewerking ligt te wachten. Immers juist van de geschreven administratieve registers kan vrijwel met zekerheid worden aangenomen dat ze gebonden zijn in de plaatsen waar de administraties waren gevestigd. Zoo is o.a. van Amsterdam bekend dat men den binder met zijn gereedschap op het stadhuis liet komen, om aldaar te binden de „registeren derzelve secretarije”. Naast talloze perkamenten banden worden daarbij aangetroffen exemplaren in leer met fraaie stempels in blinddruk of gouddruk, samen vormende een collectie authentieke oude Amsterdamsche bindkunst.

Bij de bespreking van de oude Amsterdamsche lederen banden uit de 16de eeuw wijst mr. O. dan in de eerste plaats op de periode van 1475—1525, welke wordt gekenmerkt door het gebruik van losse stempels op ruitvormigen ondergrond. Daarna kwam de rolstempel in zwang, een smalle gegraveerde cylinder met handvat, die over het leder werd gerold. Oorspronkelijk alleen bestemd als randversiering, werd later vaak het geheele oppervlak van den band met deze rollen bewerkt. Van de oudste soort komt in het archief één band voor, van de met rolstempels bewerkte zestien, waarbij met het monogram NP, waarachter een nog steeds onbekende stempelsnijder schuil gaat, die uit Duitschland afkomstig moet zijn. Bekend is dat zijn producten door binders uit verschillende plaatsen in Nederland zijn gebruikt, als Amsterdam, Deventer, Utrecht en Groningen. In totaal zijn tot dusver 82 verschillende rolstempels met zijn monogram aan het licht gekomen, loopende, wat de gedateerde betreft, van 1520—1564. Die uit de hoofdstad dragen de jaartallen 1550, 1559 en 1563. Andere hoogst merkwaardige banden trof de schrijver aan in het gasthuisarchief en wel om een tweetal registers van 1582. De banden zijn voorzien van fraai geciseleerde koperen hoeken en dito middenstukken met uitstekende noppen. Een der bandstempels vertoont een engeltje, dat een wapenschild vasthoudt met de letters CC, waaronder een eikel. Hierbij waagt mr. O. de veronderstelling dat dit merk een aanwijzing geeft omtrent den binder, waarbij dan onwillekeurig schrijvers gedachten uitgaan naar Claes Claesz. Bieskens, boekbinder in de Warmoesstraat, die 26 Maart 1585 in de Oude Kerk is begraven. Ten slotte wordt in het artikel nog behandeld de goudstempeling, die met de 17e eeuw voorgoed haar intrede deed. Aanvankelijk nog schuchter toegepast, werd weldra de geheele bandoppervlakte, door uit zeer kleine losse stempeltjes samengestelde motieven, als met kant bedekt. Bekende boekvergulders waren o.a. Magnus Hendriks en Bruno



---

---

Spanceerder. Ook van deze uiting van kunstnijverheid bezit het archief fraaie specimen, zooals om het handschrift van Christoffel Beudeker (overl. 1723). De studie wordt besloten met de vermelding van de z.g. „Overslagbanden”, weinig of niet voorkomende in bibliotheken, doch veelvuldig in de oude archieven. Dit zijn banden waarvan het achterplat breeder is dan het boek, zoodat het om de snede heen geslagen en boven op het voorplat met een gesp of koperen klampje vastgemaakt kan worden. Dikwijls zijn dergelijke banden nog versterkt en verfraaid door opgenaaide lederen strooken van een contrasteerende kleur met gekleurde riempjes of bandjes. Dergelijke registerbanden kwamen vooral voor in de 16e en 17e eeuw. Eveneens omtrent dien tijd en nog een eeuw later worden eigenaardige perkamenten banden aangetroffen met platten rug, waarop van boven en van onderen een vierkant stuk perkament is gehecht ter versterking. Daardoorheen zijn eenige rijen gaatjes in den rug gestoken. Hierdoor was het mogelijk losse katerns in den band vast te zetten, waartoe door twee der gaatjes boven in den rug een koordje gestoken werd en de beide einden ervan in de vouw van de katern aan elkaar geknoopt, welke bewerking aan de onderzijde van den bandrug herhaald werd.

Overduidelijk heeft mr. Oldewelt met deze studie wel aangetoond welke schatten er op het gebied der schoone boek- en bindkunst in onze archieven verscholen liggen. Voor de mededeeling van zijn bevindingen zij den schrijver hier oprecht dank gebracht, waarbij wij de hoop uitspreken dat meerdere publicaties over dit uitermate interessante en ons allen dierbare onderwerp spoedig mogen volgen. Hs.

---

## NIEUWE AANWINSTEN

Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, par Fénelon, deel I en II. Librairie de Lecointe, Paris 1833.

*Geschenk van Mevrouw M. T. Barten-Ramkema, Utrecht.*

Eenige ex-libris.

*Geschenk van den Heer Quintus Bosz, Utrecht.*

Twee prijscouranten voor „Wijnen op flesschen” der firma Roest & Co, Rotterdam 1836. Merkwaardige specimen van klein handelsdrukkerwerk.

Een vel etiketten voor wijnflesschen uit dezelfde periode.

*Geschenk van den heer J. v. d. Wall, Amersfoort.*

## AANKOOPEN

9 Portefeuilles met reproducties en origineelen betreffende Lithographie, etskunst en houtsnede, totaal 284 bladen en eenige tijdschriftfragmenten.

Een aantal Spelen en Kinderprenten.

Boekwerk getiteld: Histoire de l'Imagerie populaire Flamande, et de ses rapports avec les imageries étrangères par Emile H. van Heurck et G. J. van Boekenoogen. Bruxelles, Librairie nationale d'Art et d'Histoire. G. van Oest & Cie, 1910.

---

---

GEGEVENS BETREFFENDE UTRECHTSCH E STATEN-,  
STADS- EN AKADEMIEDRUKKERS

MEDEGEDEELD DOOR G. A. EVERS

III. AKADEMIEDRUKKERS

(Voortzetting van Jrg. IV, bladz. 100)

Gehoord favorabel advis van heeren borgemeesteren op de requeste heeden gepresenteert bij Willem van IJzerworst, stelt de vroedschap den suppliant aen inplaats van Abraham van Paddenburg, welke daarvan vrijwillig afstand gedaen heeft, tot ordinaris drukker van de academie met de leverancie van de prijzen, welke hun ed. achtb. aan de discipulen in het Latijnsche school distribueeren, en zulks op alzulke ordres, reglementen en instructien hieromtrent reeds gemaakt en nog te maken.

Dan zal de suppliant gehouden zijn aan het comptoir van den tijdelijken heer cameraar jaerlijks te betaelen eene recognitie van een hondert gulden, alsmeede aen Isabella Maria de Meyer een lijfpensioen van een hondert gulden.

En werd hij ten dezen opzichte gedispenseert van den eed tegen de corrupteelen den 15e January 1714 gearresteerd.

*Resolutie der Vroedschap, 3 Januari 1791.*

Aan den boekverkoper W. van IJzerworst voor het drukken en de leverancie aan de Academie en Latijnsche scholen, bij ordonnantie dato 21 November 1791  
f 241.—.—

*Kameraarsrekening 1790/1791, blad 25a.*

De betalingen voor de gedurende vijf jaren geleverde drukwerken staan achtereenvolgens in de rekeningen verantwoord, behalve die van het jaar 1795, welke als gevolg der revolutie eerst in 1797 betaald kon worden.

Aan Willem van IJzerworst, gewezen academie drukker, voor leverancie en drukloon enz., bij ordonnantie dato 24 Juny 1797  
f 193.10.—

*Alsvoren 1796/1797, blad 27b.*

---

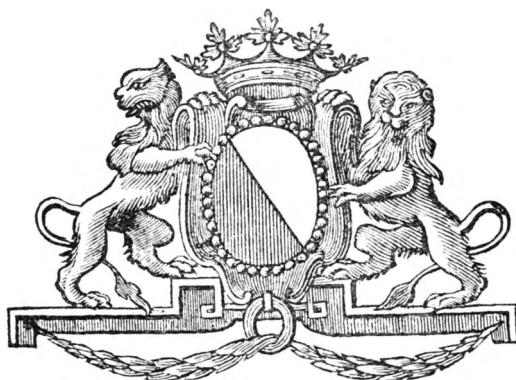
Ter aanvulling van het onder „Stadsdrukkers” bij Thomas Lieftinck medegedeelde, wordt hier nog vermeld, dat zijn achterstallige rekening betreffende de blijkbaar vele door hem in de revolutiemaanden van 1795 aan het stadsbestuur geleverde drukwerken in 1797 voldaan werd, zooals uit de volgende verantwoording blijkt :

Aan Thomas Lieftinck, gedemitteerden stadsdrukker, voor leverantie in drukloonen enz. bij ordonnantie dato 15 May 1797  
f 3150.16.—

*Kameraarsrekening 1797/1798, blad 36a.*

---

Zeer waarschijnlijk is Van IJzerworst sedert zijn huwelijk in 1789 zelfstandig zaken gaan drijven en heeft hij zich in dat jaar als boekverkooper en -drukker aan de westzijde der Schoutenstraat in het derde huis van de Ganzenmarkt af (thans n<sup>o</sup>. 4) gevestigd. Blijkens de huisgeldregisters was hij eigenaar van dat huis, maar de eigendomsoverdracht staat niet in de transportregisters van dien tijd ingeschreven, zoodat hij het pand niet door koop verkregen heeft. Vermoedelijk heeft zijn vrouw, wier ouders bemiddeld waren, het huis als huwelijks-goed ingebracht. De hier niet geheel afgedrukte beginregels der hypotheekacte van 29 November 1806 steunen deze veronderstelling. Aanvankelijk schijnt hij



TRAIECTI AD RHENVM  
ex officina WILHELMI VAN YZERWORST  
ACADEMIAE TYPOGRAPHI.

Titelvignet van W. van IJzerworst

niet onfortuinlijk gewerkt te hebben en gedurende de eerste tien jaren zijner werkzaamheid heeft hij een vijftigtal boeken op verschillend, doch grootendeels op theologisch gebied uitgegeven.

Wegens zijn oranjegezindheid werd hij in het revolutiejaar 1795, evenals de stadsdrukker Thomas Lieftinck, als akademiedrukker afgezet. Weliswaar werd hij in 1803 weer als akademiedrukker naast den in 1795 aangestelden patriot O. J. van Paddenburg benoemd, maar toen had hij vermoedelijk al geen eigen drukkerij meer in werking en liet hij zijn gewone, niet de hoogeschool rakende drukwerken bij den statendrukker Gerrit Post uitvoeren.

Het was hem sindsdien steeds slechter in zaken vergaan en na weinige jaren, nadat zijn huis steeds zwaarder belast was, werd zijn boedel „geabandonneert en insolvent” verklaard. Hij moest zijn huis verlaten en stierf enkele weken daarna in zorgelijke omstandigheden.

Willem, zoon van Mattheus van IJzerworst en Geertje Feederiks, echtelieden en lidmaten, woone in de Heerestraat.

*In de Catharijnekerc gedoopt, 15 Juni 1766.*

---

---

Willem van IJzerworst en Alida Maria van Kell.

*Aangeteekend 2 Augustus, in de Geertekerk getrouwd, 17 Augustus 1789.*

Carel Gotlieb Wilhelm Pastor, in qualiteit als speciaale gemachtigde van Willem van IJzerworst, boekhandelaar binnen deeze stad, en Alida Maria van Kell, echtelieden . . . . en verklaarde . . . . dat zijne gemelde principaalen wel en deugdelijk schuldig zijn aan en ten behoeve van Gerrit Post, boekdrukker binnen deeze stad, eene capitaale somma van een duizend vier honderd vijf en twintig guldens . . . . belovende . . . . intressen (te) zullen betaalen naar advenant van vier pourcento in 't jaar . . . . met den 1e December van deezen jaare 1806 . . . .

Tot naarkoming en voldoeninge van het geene voorsz. staat verklaarde de comparant niet alleen te verbinden zijn principaals persoonen en goederen . . . . maar stelde bovendien tot een speciaal hypotheeq en onderpand voor de wel voldoening van voorsz. capitaal en daarop te verschijnen renten zijn principaalen s' huizinge, erve en grond, staande en geleegeen aan de westzijde van de Schoutesteeg, daar aan de zuidzijde de erve Van Straaten en aan de noordzijde de weduwe Van Dreumel naast geleegeen zijn, boven 's heeren ordinaris schattingen en ongelden belast met een capitaal groot twaalf honderd guldens, tegens den jaarlijksen intrest van 6 pc. jaarlijk daarop gevestigd ten behoeve van W. Bosch, verzoekende dien volgens dat het voorgemelde hypotheeq voorgenoemde somma van een duizend vier honderd vijf en twintig gulden als een tweede plechte mag worden verklaard te zijn verbonden, pandbaar en executabel, twelk bij deeze is geschied . . . . aller zonder erg.

(Blijkens marginale aantekening is deze tweede hypotheek den 27 December 1811 door de weduwe afgelost).

*Register van transporten en plechten, 29 November 1806.*

Willem van IJzerworst, oud 41 jaar, Agter 't Stadhuys, laat na zijn vrouw en geen kinderen, bijgezet f 25.—.—

*Overleden 26 Augustus 1807, in de Geertekerk begraven.*

#### 1795 OTTO JOHANNIS VAN PADDENBURG

Het committé van onderzoek, ter verdere voortgang der nodige remotie der ambtenaaren; stelt aan den raad der gemeente deeze navolgende lijst van ambtenaaren voor, welke het solliciteerd, dat den raad der gemeente haare posten en bedieningen vacant verklaart; als hebbende het na rijpe deliberatie op gegronde redenen geoordeelt, regtvaardig en billijk te zijn; waar bij het committé gevoegt heeft een lijst van requestranten tot de bijzondere posten, van welke sommige haare verdiensten uytmunten, en voor 't overige allen, zo veel het committé bekend is, brave, deugdsaame en eerlijke doch benodigde patriotten zijn: de lijst is als volgd:

IJzerworst, academie drukker.

In desselvs plaats O. J. van Paddenburg, zijnde de eenigste welke hier toe inclineerd.

---

Over welk rapport zijnde gedelibereerd, de raad heeft geresolveerd, dat de academiédrukker Willem van IJserworst zal worden geremoveerd, en in desselvs plaats weder aangesteld den burger Ottho Johannes van Paddenburgh, denzelven tevens begunstigende met de leverancie der prijzen, welke gecommitteerden tot het publicq onderwijs aan de discipulen der Latijnsche schoolen zullen distribueeren; mits doende den eed tegen de corrupteelen en observeerende alzulke ordres, reglementen en instructien, als hier omtrend reeds mogten zijn gemaakt, ofte nog te maken, als meede aan den tijdelijken cameraar jaarlijks betaalende eene recognitie van 100 gl.

*Resolutie van den Raad, 3 December 1795.*

Aan den academiédrukker O. J. van Paddenburgh, voor leverancie, drukloonen enz. bij ordonnantie dato 30 July 1798 f 141.4.—  
Aan denzelfden, ter zake als vooren, bij ordonnantie . . . . utsupra f 515.18.—

Op het voorgestelde van gecommitteerden tot het publiek onderwijs heeft de raad . . . En voorts met relatie tot de op handen zijnde revisie voor den academiédrukker goedgevonden, om de dissertatie, welke eerstdaagsch sub praesidio gedefendeerd zal worden, in plaats van in quarto in octavo te doen drukken.

*Resolutie van den Raad, 20 Februari 1797.*

Rapporteerden de gecommitteerden tot het publiek onderwijs dat zij eene ingeleverde rekening van den academiédrukker O. J. van Paddenburgh over den jaare 1796, welke in hunne handen gesteld is, hadden geëxamineerd; dat zij na tegen dezelve de instructie van den academiédrukker te hebben geëxamineerd en verder de nodige informatie te hebben genomen, van oordeel zijn dat de posten op voorn. rekening gesteld en in margine gediminueerd behooren te worden afgetrokken. En is dit rapport na deliberatie gesteld in handen van gecomm. ter directie van dezer stads finacie tot hunl. informatie.

*Alsvoren, 11 September 1797.*

Ter tafel gebragt zijnde twee rekeningen van den academiédrukker O. J. van Paddenburgh, als een over den jaare 1798 ter somma van f 705.—.—, en de andere over den jaare 1799 ter somma van f 640.14.—, zijnde dezelve gesteld in handen van gecommiteerden tot de academische zaken en alle publiek onderwijs, ter fine van taxatie.

*Alsvoren, 15 April 1800.*

Rapporteerden de gecommiteerden tot de academische zaken en alle publiek onderwijs, dat zijl. hadden onderzocht en accoord bevonden de rekening van den academiédrukker O. J. van Paddenburgh over den jaare 1800 ter somme van f 374.14, dat zijl. dienvolgens verzogten dat op dezelve eene ordonnantie ter concurrenter somma mogt worden afgegeven. Doch dat gemelde drukker zederd den jaare 1795 verzuimd hebbende te voldoen aan de vroedschapsresolutie van den 21 April 1777, waarbij alle de boekverkopers verplicht worden aan dezer stads bibliotheek gratis te leveren een exemplaar van alle de nieuw uitgekome

---

werken ter hunlieder drukkerijen gedrukt, zijl. daarom voorstellen deze ordonnantie niet te voldoen, voor en alear door gemelden O. J. van Paddenburgh aan bovengemelde resolutie zal zijn voldaan. En daarop gedelibereerd zijnde, heeft het bestuur zich met dit voorstel geconformeerd en hetzelfde in een besluit veranderd; en zal extract dezer aan den cameraar P. J. Kipp, als mede aan den burger O. J. van Paddenburgh worden afgegeven, om te strekken tot derzelve informatie respectivelijk. *Alsvoren, 13 Juli 1801.*

Behalve in de kameraarsrekening van 1798/1799 (blad 33b), waar een betaling van f 141.4.— volgens ordonnantie van 30 Augustus 1799 ingeschreven staat,



**TRAIECTI BATAVORUM,**  
*Ex Officina* OTTON. JOHANNIS VAN PADDENBURG,  
**ACADEMIAE TYPOGRAPHI, MDCCXCVIII.**

Titelvignet van O. J. van Paddenburg

zijn geen betalingen aan den akademiedrukker in de latere rekeningen van den cameraar of van den thesaurier, ook niet betreffende de in bovenstaande resoluties bedoelde vorderingen, vermeld gevonden.

Otto Johannis was een zoon van Gijsbert Tiemon van Paddenburg, die tijdens de tweede helft der 18de eeuw, meestal in samenwerking met zijn ouderen broer Abraham, later met steun van zijn oudsten zoon, een aanzienlijk drukkers- en uitgeversbedrijf had uitgeoefend. Otto Johannis is bijna uitsluitend als drukker werkzaam geweest en heeft zich slechts enkele keeren op uitgeversterrein bewogen. Op de titels van de vele door hem gedrukte academische geschriften staat zijn adres nimmer vermeld en evenmin is elders vermeld gevonden, waar zijn zaak gedurende haar eerste bestaansjaren, van omstreeks zijn huwelijk in 1791 af tot in 1810, gevestigd was. Zeer waarschijnlijk is hij toen niet in een eigen huis werkzaam geweest. In 1810 kocht hij het huis in de Choorstraat (thans n<sup>o</sup>. 9), het tweede huis noordwaarts naast het perceel (thans n<sup>o</sup>. 13), waar de stamvader der Van Paddenburgs omstreeks 1600 de boekdrukkerij in Utrecht was begonnen. In 1803 werd de reeds geregeld in financieele moeilijkheden verkeerende

---

Van IJzerworst weer tot akademiedrukker, doch nu naast Van Paddenburg, benoemd ; het gebezigde materiaal bevestigt de hierachter afgedrukte verklaring, dat alle drukwerken voor de hoogeschool op Van Paddenburg's pers zijn uitgevoerd.

Volgens de toevoeging aan de overlijdensaankondiging in de Utrechtsche courant, werden „de affaires, zoo van boekhandel als boekdrukkerij, provisioneel op denzelfden voet gecontinueerd” door de weduwe. In dezelfde courant van 24 September 1828 werd echter de publieke verkooping ten overstaan van notaris G. H. Stevens op 17 October d.a.v. aangekondigd, de boekhandel en drukkerij tegen 1 Januari 1829 over te nemen, het ruime en moderne winkel- en woonhuis op 1 Mei 1829 te aanvaarden. De helft van de koopprijs en van het bedrag der door deskundigen te waardeeren inventaris kon desverlangd als eerste hypotheek à 4½ percent op het pand gevestigd blijven.

Otto Johannes, zoon van Gisbertus Tiemon van Paddenburg en Anna van Heun, echtelieden en lidmaten, woone Agter St. Pieter.

*In den Dom gedoopt, 12 Augustus 1770.*

Otto Johannis van Paddenburg en Anna Lubberding.

*Aangeteekend 30 October, in den Dom getrouwd 13 November 1791.*

Hendrik Goldenbelt, in qualiteit als speciaale gemachtigde van Jan van den Brink, woonende binnen deeze stad, vermogens procuratie . . . . En verklaarde den comparant in gemelde qualiteit bij deeze te cedeeren, transporteeren en in een vollen en vrijen eigendom op te dragen en over te geven aan en ten behoeve van Otto Johannes van Paddenburg, zoo voor zich als man en voogd zijner huisvrouw, zekere huizinge, erve en grond, daar de Bonte Mantel in de gevel staat, staande en geleege binnen deeze stad aan de westzijde van de Lakensnijders of Choorstraat la. D, oud en nieuw n°. 14, alwaar ten noorden des comparants principaal en ten westen (lees : ten zuiden) de wed. van den schoenmaker Fredrik Schmitt naast gehuyst en geërft zijn, of wie met recht daar naaast geleegeen mogten weezen, dit met al het geene in dezelve aard en nagelvast is, en voorts met zoodanige gerechtigheden, vrijdommen en servituten, als daar toe en aan van ouds tam active quam passive specteeren . . . . Bekennende den comparant in zijn qualiteit dat zijn principaal van de beloofde kooppenningen ter somma van zes duizend guldens zoo in contanten als door 't passeeren van de natemeldene custingbrief ten zijnen genooge voldaan en betaald is. Renuntieerende midsdien van dit getransporteerde, midsgaders van alle actien, recht en eigendom . . . . ten behoeve voornoemd, met belofte om dit getransporteerde ten allen tijden jegen allen en een igelijk te zullen vrijen en waaren als recht en gebruikelijk is . . . . alles zonder arch.

(De op dit transport volgende acte toont aan, dat de verkooper „een kapitale somma van vier duizend guldens à 20 stuivers het stuk”, tegen 5 pct. 's jaars, als eerste hypotheek op het gekochte pand behield. De verplichte aflossing van 500 gulden per jaar begon den 1 November 1812, zoodat het huis in het najaar van 1819 het onbezwaard eigendom van Van Paddenburg is geworden).

*Register van transporten en plechten, 28 November 1810.*

---

---

Otto Johannes van Paddenburg, boekdrukker, geboren te Utrecht, wonende aldaar in de Choorstraat wijk D n°. 14, gehuwd aan Anna Lubberding... zonder achterlating van kinderen.

*Overlijdensacte, 26 Augustus 1828.*

1803 OTTO JOHANNIS VAN PADDENBURG en WILLEM VAN IJZERWORST

Op het gerapporteerde dezen aangaande door gecommiteerden ter directie van dezer stads finantiën, heeft de raad aangesteld, gelijk dezelve aanstelt bij deze, tot ordinaris drukkers van deze academie, met de leverantie van de prijzen, welke door dezer raad aan de discipelen van de Latijnsche scholen worden gedistribueerd, Otto Johannes van Paddenburg en Willem van IJzerworst, een ieder voor de helft, mids zich exactelijk gedragende naar de orders, reglementen en instructien hier omtrend reeds gemaakt of nog te maken. Dan, zullen de welgemelde academie-drukkers, aan het comptoir van den tijdelijken heer cameraar dezer stad jaarlijks betalen, ieder eene recognitie van vijftig guldens, als mede aan Isabella Maria de Meyer, ieder eene uitkeering van f 25.—. haar leven lang geduurende. En zal hiervan bij extract dezer zonder resumptie, aan O. J. van Paddenburg en W. van IJzerworst, als mede aan gecommiteerden tot de academische zaken, aan den heer cameraar en den academischen senaat, worden kennis gegeven.

Wijders door gecommiteerden ter directie van dezer stads finantiën overgelegd zijnde eene concept-instructie voor de welgemelde academie-drukkers, is dezelve gesteld in handen van gecommiteerden tot de academische zaken, met verzoek om den raad daarop te willen dienen van derzelve consideratien en advies.

*Resolutie van den Raad, 11 Juli 1803.*

Rapporteerden de gecommiteerden tot de academische zaken, in wier handen op 1.1. Maandag gesteld was eene concept-instructie voor de academie-drukkers, dat zijl. gehoord hebbende de gegronde bezwaren van gemelde academie-drukkers, nopens eenige artikelen van de instructie van den 6 July 1771, en na behoorlijke revisie van gemelde instructie vermeend hebben aan den raad te moeten voordragen, dat meergemelde instructie op de navolgende wijze zoude behooren te worden gearresteerd.

Instructie voor de academie-drukkers

Art. 1. Al het geen tot de academie, senaat, latijnsche scholen en bibliotheek behoort, zal door beide academie-drukkers gezamentlijk, ofte yder voor de helfte worden geleverd.

2. De oratiën en disputationes zullen gedrukt worden met eene goede bekwame letter, mediaan soort, en zal 't formaat genomen worden, gelijk tot nog toe gebruikelijk is, ofte anders na de keure van den candidaat.

3. Zal voor 't drukken van elk blad der oratiën, dissertatiën of theses, tot het getal van 500 incluys, betaald worden vijf guldens en tien stuivers, 't zij dat het



---

---

groot of klein formaat is, of dat het ook met grooter letter, 't zij augustijn ofte text letter gedrukt word, blijvende ter keure van de candidaten zulken letter, formaat ende getal te nemen, als hen best behaagd, des dat boven de 500 stuks betaald worde na advenant.

4. Bijaldien marginale aanwijzingen in eene dissertatie staan, zullen dezelve of onder aan worden geplaatst of aan den kant gesteld, behoudende met dezelve de breedte en lengte van 't grootste formaat ende zal ook niet meer voor dezelve als de voorsz. somma gerekend mogen worden.

5. Ingevalle een candidaat ongenegen mogte zijn de correctie zijner disputatie zelve te doen, zal de drukker op zijn eige kosten de eerste proeve laten corrigeren door een die des verstaat, doch zal bij den candidaat in zulk een geval de revisie van de proeve moeten gedaan worden.

6. Zal voor 't drukken van een programma ofte invito met het papier te samen betaald worden een ducaton, ende voor een titul van een disput met een kransje rondom, op een half blad, een halve ducaton, doch voor een titul op een quartje, gelijk voor de theses staat, zal niet dan alleen 't papier gerekend worden, staande aan den candidaat zodanigen titul te verkiezen als hem best behaagd, waarvan hij daarenboven 't aanplakken (als den drukker niet rakende) zal moeten betalen.

7. De helft der dissertatiën sub praesidio of theses, die voor de stad en de academie daaronder gerekend, zullen de studenten verpligt zijn bij de academie-drukkers te laten innayen, en daar voor niet meerder betaalen als voor elk disput in gemarmerd of chits papier  $1\frac{1}{4}$  stuyver, en voor die met goud papier en verguld op snede zijn, drie stuivers, van hoe veele bladen die ook zoude mogen wezen.

8. De drukkers zullen voor ordinaris papier moeten leveren behoorlijk fijn groot wit druk-mediaan en zal hun 't zelve provisioneel en voor zoo lange het papier zoo hoog in prijs blijft als thans plaats heeft, betaald worden tegens 9 stuivers per boek, en voor het best papier, zijnde zwaar schrijf-mediaan, 20 stuivers per boek, mits de boeken van het eerstgenoemde tot 25 bladen, en van het best papier tot 24 bladen vol makende, en voor de proef- of correctie-bladen niet rekenende.

9. Zoo iemand der candidaten genegen ware klein papier te hebben, zal de drukker hem leveren goed wit papier, het boek tot 7 stuivers, mits ook de boeken vol makende en voor de proef-bladen niet rekenende, en zal voor 't drukken (als 't zelve formaat zijnde) mede worden betaald de somma van 5 guldens 10 stuivers gelijk boven gemeld is, dog zal de drukker in zulk geval 25 exemplaren voor de heeren professoren doen drukken op groot papier en 't formaat op zijn eigen kosten versteken, op dat alzo alle de disputationes bij malkanderen kunnen gebonden worden.

10. De academie-drukkers zullen zorgen, dat de exemplaren vroegtijdig in gereedheid zijn en den avond voor den dag der promotie, of des morgens voor 9 uren van den dag der promotie, bij den heer candidaat in orde worden bezorgd ; moettende zijlieden voor al zorge dragen, dat de exemplaren voor de senaat en verdere collegien den dag voor de promotie tijdig genoeg bij de pedels worden bezorgd, om des voormiddags te kunnen worden rond gebracht.

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

VIJFDE JAARGANG  
APRIL 1935 · NUMMER 2

A. W. BARTEN, J. D. C. VANDOKKUM  
KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER  
B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

---

## GELDERSCH PAPIER

DOOR J. D. C. VAN DOKKUM

Dat het papier een Geldersch industrie-product bij uitnemendheid is, mag als een waarheid beschouwd worden van weleer, die ook in den tegenwoordigen tijd nog ten volle bevestiging vindt en welke aan de bewoners der dorpen Renkum en Heelsum en hun omgeving nog dagelijks voor oogen staat.

Het zijn de papierdorpen bij uitnemendheid, want ze herbergen vier groote papierbedrijven. Renkum wordt beheerscht door de wereldfirma Van Gelder en Zonen met zijn twee fabrieken, waarvan de oudste op het terrein van het vroegere landgoed „Harten” achter in het dorp ligt, de grootste aan den Rijn. Aan den Rijksstraatweg onder Heelsum ziet men het deftige, zwiigende gebouw der Koninklijke Papierfabriek voorheen Pannekoek en Co., dat door zijn ligging onder het niveau van den weg en door zijn matglazen ruiten voor mij altijd met een waasje van geheimzinnigheid omgeven is. Aan het bekoorlijke, Heelsumsche Beekje eindelijk, in het fraaie dal, dat in de wandeling „Klein Zwitserland” genoemd wordt, vindt men de vermoedelijk oudste der papierfabrieken van deze streek, die evenals de Koninklijke een klassieken papiermakersnaam in herinnering brengt, G. Schut en Zoon.

Verreweg het grootste en indrukwekkendste dier bedrijven is de fabriek van Van Gelder aan den Rijn, waar uitsluitend krantenpapier wordt vervaardigd. Meer dan de anderen vertoont ze met haar onafgebroken bedrijvigheid, die dag en nacht voortduurt, al de beredderige drukte van een modern grootbedrijf.

Tot tweemaal toe heb ik dit machtige instituut eener groote industrie mogen bezichtigen en telkenmale heeft mij dat op ongemeene wijze getroffen en geboeid, temeer omdat ik in Mei 1914 tijdens een excursie der Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheekambtenaren een bezoek had gebracht aan een der weinige toenmaals nog bestaande oude papiermolens van de firma G. Dijkgraaf op Holthuizen bij Apeldoorn. Ik herinner me nog, dat we bij die gelegenheid allen een vel papier mochten scheppen uit de groote tobbe met papierspecie. Het zag er zoo dood-eenvoudig uit om in die vierkanten zeef de witte pap tot een effen vlakke te vormen, gelijk een bekwame hand-schepper steeds zonder mankeeren doet, maar niemand onzer bracht er iets hoegenaamd van terecht.

De papierfabricage van thans en van weleer vertoont ons een van de sterkst sprekende contrasten tusschen den ouden en den nieuwen tijd, zoowel wat de methode als wat het tempo van den arbeid betreft. Minutieuse kunstvaardigheid

---

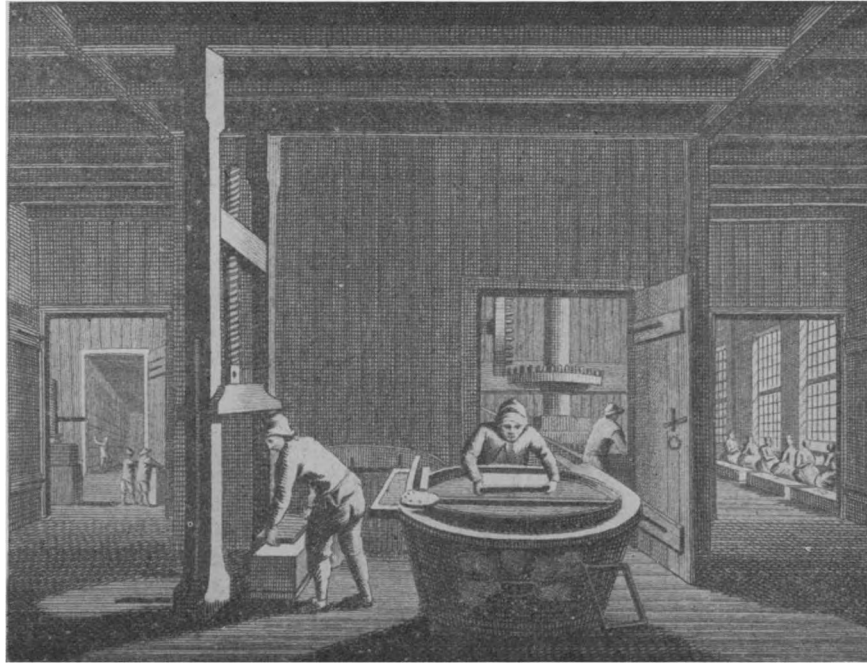
en geduld-arbeid aan de eene zijde, algeheele machinisie en snel verloop aan de andere.

Een klassiek programma van de oude papiermakerij vindt men als onderschrift bij een fraaie kleine kopergravure, die een papiermolen in volle werking voorstelt, in het Vaderlandsch A-B-boek van J. H. Swildens, Amsterdam, 1781. Het luidt als volgt :

„Welk kind, dat dit boekje in de hand heeft, zal niet verwonderd staan op het hooren, dat hetzelfde en meest alle papier van versleetene linne vodden gemaakt is?

Allerlei vodden worden door het geheele land verzameld en naar de papiermolens gebragt. Daar worden zij eerst door eenige vrouwtjes in fijne en groovere soorten gescheiden. Dan wordt elke soort door eenen zeer kunstig samengestelden Molen tot eene pap verbrijlseld. Die pap wordt op een vierkantig raam, dat van fijne koperdraadjes zeefsgewijze gemaakt is, opgeschept. Dan wordt dat raam omgekeerd op een wollen dekentje. Daarover wordt dan wederom een ander dekentje gelegd, en op dat dekentje wederom het volgende raam omgekeerd. Dan wordt die hoop dekentjes, met het natte papier er tusschen, in eene pers gezet. Dan wordt blad voor blad verlegd en gedroogd. (Dit alles vindt men in het plaatje.) Dan wordt het gelijmd en wederom geperst en wederom gedroogd. Dan wordt het door andere vrouwtjes genopt, en eindelijk in boeken en riemen verdeeld.”

Zoo had ik het in den ouden papiermolen zien gebeuren : een klein omslachtig handbedrijfje en toen kwam ik in de groote fabriek van het krantenpapier. Daar heb ik gewandeld door de straten en rotsen van het houtpark, waar bergen van Noorsch en Russisch hout op verwerking wachtten en op vermenging met de cellulose, die dagelijks met meerdere zware wagenvrachten uit Velsen wordt aangevoerd. We hebben deze zware, harde houtstaven zien verdwijnen in de reusachtige kokers der houtslijperij en ze, tot pulver gekneusd, weder zien afdalen in het warme bad. We zagen de kneuzing der papierstof onder zware molenstenen, de zuivering en menging in de maalkuipen (Hollanders) en ten slotte heb ik het als een strakke witte baan zien glijden over de koperen roosters der papiermachine in een strekking van 3.60 M. breedte, zich voortbewegend met een snelheid van bijna 200 M. per minuut, eerst nat als bij een plasregen in Augustus, vervolgens op zijn honderden meters langen weg zich verdichtend en verstrakkend, gedroogd eindelijk bij het voortzetten van zijn wandeling over verhitte cilindres, geglansd op de blinkende kalanders en ten slotte met stipte gelijkmatigheid tot de mooie, gladde, gelijke rollen ingewikkeld en op de vereischte maat gesneden. Dag en nacht door glijdt de witte baan over de prachtige, indrukwekkende machine, vijfmaal 24 uren in de gewone werkdagen, zestien uren op den Zaterdag ; ongeveer 250.000 K.M. papier per jaar worden dus alleen op deze eene machine geboren, om in den papierhonger der rotatiepersen te voorzien. De fabriek werkt met twee groote machines en één kleinere en indien we in aanmerking nemen dat er soms door allerlei oorzaken in het bedrijf eenige vertraging kan ontstaan, mogen we de totaalopbrengst aan courantenpapier hier globaal op vijfhonderd duizend kilometers schatten. De overige drie Renkum-Heelsumsche fabrieken zijn kleiner en leveren ook andere soorten

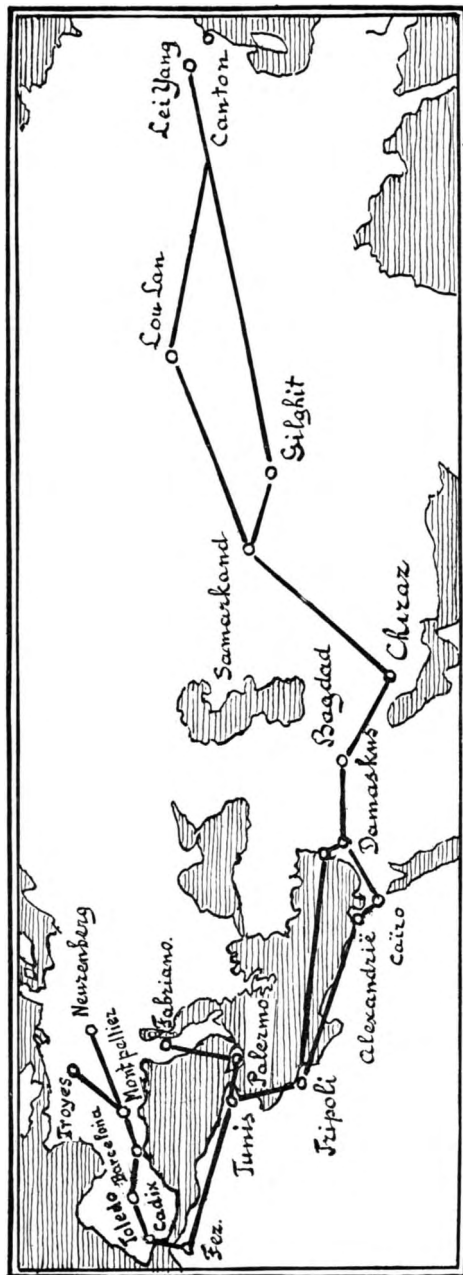


Prijkt de vindingrijke Kunst ergens meer dan hier?  
Van de onnutste vossen zelfs maakt men 't nut *Papier*.

papier en indien we dus hun praestatie op gemiddeld honderdduizend kilometer stellen, rekenen we waarschijnlijk niet te hoog. Uit de gemeente Renkum fladderen dus jaarlijks achtmaal honderdduizend kilometer blanke vellen over de wereld. Het is niet gemakkelijk om zich van zulk een lengtemaat een voorstelling te maken. Men geve zich er dus rekenschap van, dat de aarde, over de polen gemeten, een omtrek heeft van precies veertigduizend kilometer. Met de jaarlijksche Renkum-Heelsumsche papierbaan kan men dus, zonder een snipper te kort te komen, den aardbol twintig maal omwikkelen.

Ik vond het kenschetsend voor de ontwikkeling dezer industrie deze beide uitersten hier eens naast elkander te plaatsen.

Ook in de oude molens was de arbeid, voor zoover deze mechanisch was, onafgebroken. De hamerbakken, en later de Hollanders, voor het ontvezelen der lommen werkten nacht en dag en zelfs des Zondags door. Het waterrad, door de snelstroomende beek gedreven, was natuurlijk niet gebonden aan de Zondagsrust. Als een aardigheid vond ik vermeld, dat het regelmatige getik der hamers voor den papiermolenaar een zoete muziek was, die zijn rustige sluimering begeleidde. Wanneer soms door een defect aan de machinerie het rhythmische geluid der neervallende hamers plotseling staakte, dan ontwaakte niet alleen de molenaar zelf, maar zijn geheele gezin.



De weg, die den uitvoer en de fabricage van papier, van China uit naar het Westen, gevolgd heeft.

Deze anecdote houdt overigens de getuigenis in, dat den ouden papierfabrikant zijn arbeid en de goede qualiteit van zijn product zeer na aan het hart lagen en het blijft de glorie dier oude bedrijven, dat ze den roem van het „papier d'Hollande" over de wereld hebben gebracht en ook door de uitvinding van den zoogenaamden Hollander de werkmethode op belangrijke wijze hebben verbeterd. Dat bij dit succes van handel en industrie de provincie Gelderland en meer in het bijzonder de Veluwe een zeer belangrijke rol hebben gespeeld, is aan geen twijfel onderhevig, al beweert men ook, dat de qualiteit van het Zaansche papier meer dan van het Geldersche in het buitenland de goede reputatie van het Hollandsche product heeft gevestigd; in het bijzonder J. W. Enschedé is op technische gronden deze meening toegedaan. Het is niettemin wel zeer kenschetsend, dat de naam van onze grootste papierfabrikanten zoo duidelijk verband houdt met het oude Hertogdom Gelder en dat deze naam zich nog steeds in het buitenland handhaaft voor fraai papier naar oud-Hollandschen trant.

In 1740 telde men op de Veluwe 171 papiermolens, waarvan er 168 door waterkracht werden gedreven; alleen in Apeldoorn en omgeving waren er 39. Ook in Heelsum waren toen reeds meerdere molens. Vier daarvan werden gedreven door het water van de Heelsumsche beek. In al de dorpen van de Zaan tezamen waren 40 papiermolens in werking in dezen zelfden tijd; de uitgebreidheid der Zaansche industrie stond dus ver bij die van Gelderland

Bijlage van „Het Grafisch Museum”.



Het sorteeren der Lompen.

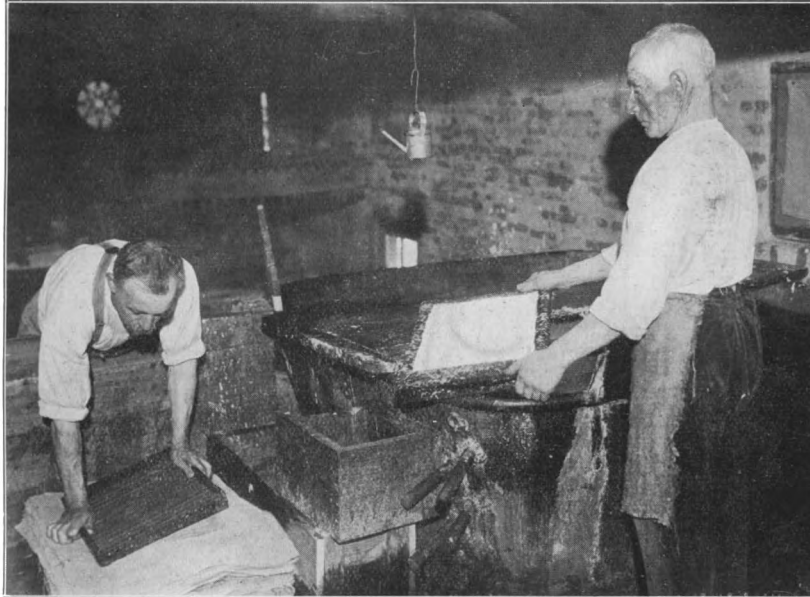
Cliché's welwillend afgestaan door het Nederlandsch Openlucht-Museum te Arnhem.



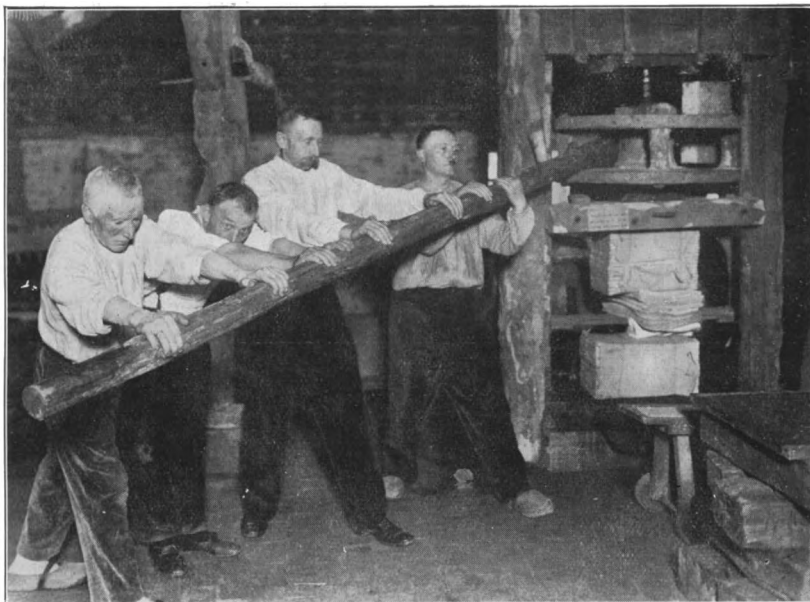
Papier-watermolen in het Nederlandsch-Openlucht-Museum.



Het inwendige van den Papierwatermolen.



Schepper en Koetser aan den arbeid.



Het persen van het papier





---

ten achter. Toch was Gelderland of zelfs Nederland in het algemeen volstrekt geen baanbreker geweest op het gebied der papierfabrikage.

We zullen hier slechts terloops herinneren aan den bekenden Marten Orges (langen tijd onjuist gememoreerd, zelfs in den naam eener vereeniging als Martyn Orgel) wiens grafschrift te Beekbergen vermeldt, dat hij de oudste papiermaker van Gelderland is geweest, wat door de feiten wordt weersproken.

In elk geval begon men pas tegen het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw in Nederland het eerste papier te fabricceeren en daartoe bracht Gelderland een belangrijk steentje bij. In Arnhem werkte in 1592 een papiermolen, zeker een der oudste in Nederland.

Daarentegen was hier het papier reeds sedert ruim twee eeuwen in gebruik. Gelijk uit een specimen in de verzameling van den Gelderschen oudheidkundige G. van Hasselt bleek, werd het in Nederland in 1339 in plaats van perkament voor het schrijven van een acte gebezigd. Het eerste Europeesche papier ontstond in de elfde eeuw in Spanje onder Moorschen invloed. In de 13de en 14de eeuw verzezen ook papiermolens in Italië en Frankrijk. In 1322 werd een afschrift gemaakt van Jac. van Maerlant's Rijmbijbel op linnenpapier. Dit papier was waarschijnlijk uit Spanje of uit Frankrijk geïmporteerd. In oude rekeningen van kloosters en van steden wordt in dezen tijd reeds menige post van papierleveranties aangetroffen.

In het begin van den tachtigjarigen oorlog evenwel werd het ingevoerde papier zeer hoog in prijs en steeds moeilijker te verkrijgen en dit gaf den stoot tot het stichten van een eigen industrie, die aanvankelijk geen groot succes was. Dordrecht schijnt de werkelijke geboorteplaats geweest te zijn van de Nederlandsche papierfabrikage. Hans van Aelst en Jan Lupert kregen daar in 1586 vergunning voor de oprichting van twee papiermolens. G. A. Evers in zijn belangrijk opstel over de papierindustrie te Apeldoorn in het *Maandblad voor Bibliotheekwezen* van 1914, vertelt dat volgens oude berichten in den beginne de hoedanigheden van het fabrikaat nogal wat te wenschen overlieten. Nog in 1670 luidt het oordeel, „dat wie een acte op dit papier geschreven, twee of drie dagen in zijn zak gedragen had, het papier tusschen zijn twee handen wederom tot stof kon wrijven, terwijl het Fransche papier daarentegen zoo taai was als leer of perkament.”

En verder vertelt deze schrijver dan, op gezag van zijn voorganger J. H. de Stoppelaar, dat volgens Luzac in zijn „Hollands Rijkdom”, de papiermakerijen later tot zulk een volmaaktheid werden gebracht dat het Hollandsche papier weldra door geheel Europa den voorrang kreeg. De vroegere gebieden van oorsprong, Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië, gebruikten thans Hollandsch papier. Deze opkomst der industrie viel voornamelijk in het begin van de achttiende eeuw en heeft ook tot het einde van deze eeuw stand gehouden.

De aanleidende oorzaak ertoe was een droevige gebeurtenis. In 1685 namelijk voerde de herroeping van het edict van Nantes vele bekwame Hugenootsche werklieden, die hun vaderland Frankrijk ontvlucht waren, naar ons land. Uit Frankrijk zelf kwam dus de hulp, die Holland leerde de buitenlandsche concurrentie het hoofd te bieden.

Wagenaar's „Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige staat” (1741) plaatst ook bij deze evolutie het Geldersche Hertogdom op den voorgrond. Ik vind daar

---

vermeld : „Het Veluwsche papier was stevig en wit. Het was harder, trok zoo licht geen vocht naar zich toe en muntte dus in duurzaamheid uit boven het papier in brak water bereid ; ook behield het beter zijne kleur en zelfstandigheid. Hiervan gaf men als reden op, dat het niet zoo kort werd geslagen. Weshalve het ook meestal voor drukwerk werd gebezigd. Het overtrof het Fransche papier in stevigheid en kwam steeds meer in gebruik.”

Ondanks de concurrentie van de Zaan bloeide dan ook in de achttiende eeuw de Geldersche industrie bij uitstek. Er werd berekend, dat in dezen bloeitijd de Veluwe elk jaar 150.000 riem papier leverde. Op dezen tijd van grooten voorspoed volgde weliswaar weder een teruggang. In het einde der achttiende en het begin van de negentiende eeuw was het getal der Geldersche molens onder den druk der tijden tot 110 gedaald en in 1826 waren er nog slechts 45. Maar daarna volgde ook in verband met belangrijke regeeringsmaatregelen ter bescherming dezer oude nationale industrie, weder een opbloei en in 1860 werden er in Gelderland 124 papierfabrieken geteld, en de statistiek noteerde, dat in de verschillende Nederlandsche bedrijven jaarlijks 10 millioen kilogram lompen werden verwerkt. Dit was toch ook reeds het begin der mechanische omwenteling in het bedrijf en tegen het einde der 19e eeuw waren er reeds van de talrijke papiermolens niet meer dan een tiental over in geheel Nederland, waar ver over de tweehonderd van deze kleine bedrijven weleer volop arbeid hadden gevonden.

Talrijke namen van Geldersche papiermolenaars zijn aan de vergetelheid ontrukt door het archiefonderzoek van den heer J. Anspach, die de resultaten daarvan in de Bijdragen van Gelre II (1899) publiceerde. Ik laat er hier eenige volgen : Frans van Aelst (1592), Jan van Schuren (1598), Evert van Dompsele (1608), Gerard Hackfort (1609), mr. Pieter van Hoeven (1609), Johan van Lennep (1617), Jan Jansen (1625), Paul Mertens (1625), Luyer Daendels (1662), J. H. van Essen (1661), Johannes Schoonman (1667), J. B. ten Grotenhuys (1663), Jan Crijt (1668), Bernard Jansen en Lucas Koldewey (1715), om slechts enkelen der oudste te noemen naast den algemeen bekenden en reeds min of meer legendarischen naam Marten Orges. De jaartallen achter de namen vermeld, zien op de dateering der archiefstukken, die veelal de oprichting van een nieuw bedrijf betroffen.

Een naam, die in later tijd herhaaldelijk onder de oude papiermakers voorkomt, is die van Pannekoek, dezelfde firmanaam, die de Koninklijke papierfabriek te Heelsum in herinnering houdt. Schut heette de vrouw van Marten Orges en deze naam Schut is nog steeds verbonden aan de fabriek bij de Heelsumsche Beek onder de heerlijkheid Doorwerth, waar in de achttiende eeuw een molen stond, waarschijnlijk de molen „De Bock”, die naar men gelooft in 1703 of nog vroeger daar werd gebouwd. Wanneer dit werkelijk het geboortjaar is van dit papierbedrijf, dan kan het in ouderdom wedijveren met de Berghuizer papierfabriek voorheen B. Cramer te Wapenveld, waarvan documentair vaststaat, dat ze in 1711 een aanvang nam. In 1911 heeft deze firma ter herdenking van het glorieus feit van haar 200-jarig bestaan een fraai Gedenkboek het licht doen zien.

Hier en elders zien we welk een buitengewoon groote evolutie de papierfabrikage in minder dan een eeuw tijd heeft doorgemaakt. De vervaardigde

---

---

soorten papier zijn thans ontelbaar, de techniek heeft zich tot het uiterste verfijnd, de talrijke kleine bedrijven hebben zich tot groote fabrieken, tot reusachtige maatschappijen met vele vertakkingen gevormd. Het Adresboek van den Boekhandel 1934 vermeldt thans in het geheel 26 Nederlandsche papierfabrieken en dit schijnt tegenover de meer dan tweehonderd van weleer een klein getal, maar niettemin, hoe oneindig veel grooter is de productie.

Opmerkenswaardig is het echter, dat ook thans nog Gelderland verreweg de suprematie heeft behouden. Van het totaal van 26 fabrieken zijn er 17 in deze provincie gevestigd. Het zuivere heldere water der beekjes heeft dus nog altijd zijn aantrekkelijkheid behouden, al draait het geen schepraderen meer, en de papieren glorie van weleer is voor het oude, kloeke hertogdom bewaard gebleven. Dat hier of daar op de Veluwe nog een oude papiermolen werkt, geloof ik niet, maar het Geldersche bedrijf in zijn oorspronkelijken vorm is toch voor de nakomelingschap bestendig. Op Donderdag 27 Juli 1933 werd door een groep leden der Vereeniging van Nederlandsche Papierfabrikanten een oude papiermolen, door waterkracht gedreven, in zijn oorspronkelijken vorm gereconstrueerd in het Openlucht-Museum op den Waterberg bij Arnhem. Onbezield, maar eerwaardig, rust ze daar als een idylle van landelijke schoonheid.

Voorname literatuur voor dit artikel geraadpleegd :

J. H. de Stoppelaar. Het papier in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen. *Archief Zeeuwsch Gen.* II (1866—'69).

J. Anspach. Iets over papiermolens op de Veluwe. *Bijdr. Gelre* II (1899), p. 255 e.v.

G. A. Evers. Papierindustrie te Apeldoorn. *Maandbl. v. Bibliotheekwezen* II (1914), p. 169—176, 278—290.

J. W. Enschedé. Papier en papierhandel in Noord-Nederland. *Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekw.* VII (1909), p. 97, 173, 205, e.v.



Watermerk

---

## NIEUWE AANWINSTEN

### GESCHENKEN

Na afloop van de Grato mochten wij een zeer groot gedeelte van het aldaar geëxposeerde drukwerk naar het museum overbrengen. Wij zijn de volgende firma's die hun toestemming hiervoor gaven zeer dankbaar : Osinga, Bolsward ; Van Straalen, Amsterdam ; Planeta, Enschedé ; N.V. Acket, Oss ; N.V. J. de Longte, Dordrecht ; H. A. M. Roelants, Schiedam ; N.V. Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij, Den Haag ; Tesink & Zonen, Zutphen ; J. A. Everhard & Zn., Naarden ; Gebr. Leonards, Didam ; Kampert & Helm, Amsterdam ; Klomp & Bosman, Rotterdam ; verder P. van Dijk en J. van Boekhoven, het Grafische Lehr- und Versuchs-Anstalt, Wien ; de firma Chevalier te Rotterdam, die haar geheele standinrichting met het drukwerk cadeau gaf ; de firma Mouton & Co. te Den Haag, die behalve een fraaie collectie smoutwerk, een groot aantal prenten in lijst aan ons afstond, waaronder twee gekleurde hout-sneden, een ets, twee photogravures, twee litho's, een zevental vierkleuren-drukken (reproducties van schilderijen). Ten slotte gaf de firma Bührmann een gedeelte van haar Grato-stand, de firma Van Leer een eenvoudige vitrine. Tot ons groot genoegen plaatste de firma Van Son te Hilversum haar verlichte (en sinds de Grato weer uitgebreide) expositie-tafel, waarop de inktfabrikatie prachtig te volgen is, in één onzer lokalen, een fraaie collectie drukwerk deed zij de stand vergezellen.

Naar aanleiding der Grato-expositie ontvingen wij van de Wereldbibliotheek de navolgende 17 werken, gedeeltelijk in prachttuitvoering :

Ernest Claes, Kobeke.

Ter herinnering aan dr. Leo Simons.

Ter herinnering aan Dirk Schäfer.

Negende Winterboek der Wereldbibliotheek.

Annie Salomons, Lieder en Droom en Derven.

Theun de Vries, Koningssage.

Charles Dickens, Jezus' leven aan kinderen vertelt (The life of our Lord).

Gulden woorden uit de Wereldbibliotheek (2de reeks).

Arthur van Schendel, De schoone jacht en andere verhalen.

Charles Kingsley, De Waterkindertjes. (The Waterbabies).

Joh. Vorrink, De schoone historie van Peter van Provence en Mageline van Napels. Naar 't oude Volksboek opnieuw verteld. Houtsneden van J. B. Bulder.

Henri van Booven, De Porocho, de jacht der eerste sneeuw.

De Nederlandsche landschapskunst tot het einde der zeventiende eeuw, met een inleiding van Just Havelaar.

Karel van de Woestijne, De nieuwe Esopet, met zestien teekeningen van Jozef Cantré.

Vincent van Gogh, Brieven aan zijn broeder, toegelicht door J. van Gogh-Bonger. 3 deelen.

---

---

GEGEVENS BETREFFENDE UTRECHTSCH E STATEN-,  
STADS- EN AKADEMIEDRUKKERS

MEDEGEDEELD DOOR G. A. EVERS

III. AKADEMIEDRUKKERS

(Voortzetting van bladz. 16)

11. De academie-drukkers zullen de heeren candidaten met alle beleefdheid op hunne winkel ontfangen, of ten hunnen huize ontboden wordende, bij hun komen, en voor zoo verre de promotie betreft, alle nodige ophelderingen geven. En zal de candidaat verplicht zijn, aan de knechts der beide drukkers te vereeren drie guldens, welke onder beiden zullen worden verdeelt. Terwijl het geven van een douceur aan de knechts op de drukkerij aan zijn goedvinden zal worden overgelaten.

12. De drukkers zullen voor de academie van yder disput een over drukken en dezelve alle jaaren met 't aftreden van den heer rector magnificus, vervolgens na den anderen binden in een hoorne band, en dezelve aan de academie vereeren, ten einde altijd nagezien kan worden wat disputationes onder yder heer rector gehouden zijn.

13. De rekeningen dezen aangaande zullen aan den drukker door de candidaten voldaan worden, al eer hen hunne bullen worden overhandigt.

14. De recognitie van dit ambt, ter somma van een honderd guldens, zal door beide academie-drukkers ieder voor de helfte jaarlijx worden voldaan.

Waarop na deliberatie besloten is, dezelve 14 dagen op de secretary ter lectuur voor de leden te doen voorleggen.

*Alsvoren, 18 Juli 1803.*

Op heden aan de orde van den dag gesteld zijnde, om te delibereren over de instructie voor de academie-drukkers, in de notulen van 18 July l.l. geïnsereerd, heeft de raad zich daarmede geconformeerd en dezelve aldus gearresteerd, en zal hiervan bij extract dezer, aan de welgemelde academie-drukkers worden kennis gegeven.

*Alsvoren, 1 Augustus 1803.*

1807 OTTO JOHANNIS VAN PADDENBURG en JOANNES VAN SCHOONHOVEN.

Aan de raad van gemeente der stad Utrecht.

Geeft eerbiedig te kennen den ondergeteekenden burger en inwooner dezer stad: Dat hij in den jaare 1803 op aanzoek van heeren curatooren dezer stads academie, vrijwillig aan W. van IJserworst afstand heeft gedaan der helft van het ambt als akademiedrukker. Dat hun te dier tijd is toegezegd, wanneer een van beide kwam te overlijden, de helft aan den overblijvenden zoude overgaan,

---

die dan dat ambt geheel alleen zoude waarnemen. Dat thans den boedel van W. van IJserworst verklaard is geabandonneert en insolvent, en gesteld in handen van door den raad van rechtspleging dezer stad aangestelde sequesters. Dat hoe zeer W. van IJserworst noch in leven is, hij echter door de insolventie zijns boedels als dood kan beschouwd worden, en ook volgens de thans plaats hebbende wetten onbevoegd is om verder dat ambt te bezitten; te meer daar hij thans den boekwinkel niet meer uitoeffenende ook geene gelegenheid heeft om de werkzaamheden aan het ambt van akademiedrukker verknogt, waartenemen. Dat het echter geensints des ondergeteekendens voornemen is om met het ongeluk zijnen mede ambtenaar overkomen, voordeel te doen, maar integendeel bij het slot van dit zijn verzoek blijken zal dat hij zo veel in hem is zijnen mede ambtenaar wil bevoordeelen. Dat den ondergeteekende echter bevreesd is dat deez' of geenen zich bij rekweste aan uwe vergadering zoude vervoegen om begiftigd te worden met de helft van het voorschreven ambt, terwijl het dan onvergeeflijk voor den ondergeteekende zoude zijn geweest, zich niet bij uwe vergadering te hebben vervoegd.

Om deze redenen dan keert den ondergetekende zich tot uwe vergadering, eerbiedig verzoekende dat dezelve geliefde te besluyten :

Voor eerst : Dat den ondergetekende van nu voortaan alleen als akademiedrukker zal worden beschouwd en aangesteld en ook alleen voor de prompte waarneming van dat ambt verantwoordelijk is.

Ten tweeden : Dat hij verplicht is om het volle recognitiegeld, zo aan den heer kamelaar dezer stad, als aan mejufvrouw de Meyer, jaarlijks promptelijk te voldoen.

Ten derden : Dat hij verplicht zal zijn, om na aftrek van alle de onkosten de zuivere helft der voordelen uit het ambt van akademiedrukker voortvloeiende, gedurende W. van IJserworst leven aan hem te voldoen, echter onder afkorting der helfte van het recognitiegeld hier boven vermeld.

't Welk doende enz. :

(get.) Otto Johannis van Paddenburg.

Aan het gemeente-bestuur der stad Uytrecht,

Geeft zeer eerbiediglijk te kennen Otto Johannis van Paddenburg, boekdrukker en boekverkooper alhier.

Dat de requestrant in den jaare 1795 is aangesteld geworden tot academiedrukker alhier.

Dat vervolgens in den jaare 1803, aan hem requestrant in dien post is toegevoegd geworden nu wijlen den boekverkooper Willem van IJserworst.

Dat die post alzo te zaamen door hem is bekleed of waargenomen tot op den dood of het overlijden van denzelven Willem van IJserworst, nu onlangs voorgevallen.

Hebbende de requestrant echter in dien tijd alle de werkzaamheden, zoo ook het drukken zelve, verrigt en aan voornoemden IJserworst uitgekeerd de helfte in de zuivere winst deswegens gevallen.

Dat als gemeld, in den jaare 1795, de requestrant geheel en alleen met die bediening zijnde begunstigd en de inkomsten daarvan alleen bij hem genoten zijnde, dan ook bij de assumtie van meergemelden Willem van IJserworst, in

---

a°. 1803, aan hem requestant, en ook aan denzelfen Van IJserworst mondelinge toezegging is gedaan, dat bij eventueel overlijden van één hunner, de overblijvende alleen en geheel zoude jousseeren van dat beneficie, zoo als de ondergeteekende des noods bereid is met solemneelen eede te bekrachtigen.

Dat, zoo als gemeld, de requestant met denzelfen IJserworst, de post van academie-drukkers hebben waargenomen, tot dato van het gemeld afsterven van laatstgenoemde.

Na welken tijd de requestant die bediening heeft gecontinueerd en alleen waargenomen, ook in het zeker denkbeeld verkeerende, dat, vermits gemeld overlijden van zijn confrater en de gedaane toezegging, hetzelfde ampt of bediening geheel en alleen aan hem requestant zoude accresceeren.

Dat de requestant dan ook, om het effect daarvan te genieten, zich bij requeste heeft geadresseerd aan dit bestuur, als daarvan de begeving hebbende, en, om redenen daarbij vermeld, verzogt, als nu het meergemelde academie-drukken alleen en voor 't geheel te mogen hebben, en als zoodanig te mogen worden aangesteld.

Dat de requestant ook geene andere gedagten had, noch konde hebben, of, overeenkomstig de hem, als gemeld, gedaane toezegging, zoude dit verzoek hem worden geaccordeerd.

Dan dat de requestant als nu van ter zijden is geïnformeerd, dat welligt dit bestuur, in plaatse van den overledenen Willem van IJserworst, en dus voor de helfte in gemelde bediening, zoude benoemen en aanstellen den boekverkooper Johannes van Schoonhoven.

Dat, indien dit zoware, zulks voor den requestant zeer veel nadeel zoude opereeren, gezwegen dat de post voorsz. veel beter en facielder door één persoon, dan wel door twee geïnteresseerdens, wordt waargenomen.

Dat ook de waarneming van dit ambt niet wel dan door één persoon kan worden uitgeoeffend, dewijl de verdeeling der directie en van het drukken zeer zeker twist en tweespalt zal veroorzaken en oorzaak geven, dat de heeren candidaten niet zoo spoedig worden geholpen als tot heden geschied is.

Dat ook de leverantie van boeken, geschikt tot prijzen voor de latijnsche scholen, veel goedkooper door één dan door twee personen kunnen geleverd worden, als genietende een eene kleine winst, die genoegzaam is, daar deselve in tweeën gedeeld, niet noementwaardig wordt.

Dat de requestant derhalven de vrijheid neemt zich te keeren tot dit bestuur, eerbiediglijk verzoekende, vooral om de gemelde toezegging hem bevorens gedaan, dat de post van academiedrukker voormeld, geheelijk aan hem requestant, conform zijn request, ten dien fine gepresenteerd, gunstiglijk moge worden gedefereerd, en mitsdien gemelden Johannis van Schoonhoven, of iemand anders, voor de helft, aan hem requestant niet moge werden geassumeerd of nevens hem aangesteld.

Dit doende &c.

(get.) O. J. van Paddenburg.

Aan de heeren Raaden van Gemeente der stad Utrecht.

Geeft met verschuldigde eerbied te kennen, Alida Maria van Kell, weduwe Willem van IJzerworst, dat alzo, door het overleiden van haar man, de post,



---

wegens het drukken voor dezer stads academie, voor de helfte is vacant geworden, en daar het de heeren raden niet onbekend is, de zorgelijke omstandigheden waar in zij requestrante zich is bevindende, zo is het dat zij zich door deze wend tot de heeren raden der gemeente, ootmoedig verzoekenden, haar met gemelde bediening wel te willen begunstigen, vertrouwend op de vaderlijke zorg van de heeren raden voor weduwen, bij voorige vacatuure van diergelijke ampten gebleken, maar indien de heeren raden onverhoopt er niet voor mogte inclineren om haar daar mede te begunstigen, verzoekt zij ootmoedig, dat het de heeren raaden behaage mooge de geheele post van het academie drukken aan den perzoon van O. I. van Paddenburg optedragen, wegens een bizonder kontrakt welke tusschen haar overledene man en O. I. Paddenburg exteert, om aan de weduwe van den eerst stervende eene uitkering te doen, of zo de heeren raden eene andere met de helfte van het academie drukken mogte begunstige zulke eene uitkering aan haar toeteleggen als de heeren raaden naar hunne vrijheid, ter leeniging van de dringende omstandigheden waar in zij requestrante zich bevind, zullen dienstig oordelen.

't Welk doende (get.) Alida Marie van Kell, weduwe Van IJzerworst.

Aan het gemeente bestuur der stad Utrecht.

Geeft reverentlijk te kennen Joannes van Schoonhoven, boekverkoper binnen deeze stad.

Dat door het overlijden van W. van IJzerworst is komen te vaceren dat gedeelte van den post van academie drukker met het welk denzelve is gebeneficeerd geweest.

Dat de suppliant tot soutien van zijn huisgezin en bevordering zijner tijdelijke belangen, zich heeft verplicht geoordeeld om ter bekoming van dien post alle gepaste middelen aan te wenden.

Waaromme hij de vrijheid neemt, zich te keeren tot dit bestuur, met eerbiedig verzoek, om met dat gedeelte van den post van academie drukker, het welke gemelde IJzerworst heeft bezeten, te worden begunstigd.

't Welk doende &c. (get.) Joannes van Schoonhoven.

Losse stukken met het opschrift: „Advis van heeren gecommiteerden tot de academische zaken, Utrecht den 24<sup>e</sup> en 31<sup>e</sup> Augustus 1807.

*Catalogus gemeente-archief III, n<sup>o</sup>. 101.*

Gehoord het favorabel advis van heeren gecommiteerden tot de akademische zaken op de requeste den 31<sup>e</sup> Augustus jongstleden gepresenteerd bij Joannes van Schoonhoven, boekverkoper alhier, accordeert de raad des suppliants verzoek, hem bij deze aanstellende tot mede ordinaris drukker van deze academie, met de leverancie van de prijzen, welke door dezen raad aan de discipelen van de Latijnsche scholen worden gedistribueerd, en zulks voor de helft zoo als daarmede wijlen W. van IJzerworst is gebeneficeerd geweest; mids zich exactelijk gedragende naar de orders, reglementen en instructien hier omtrent reeds gemaakt of nog te maken. En zal hij aan het kantoor van den tijdelijken heer kameraar dezer stad jaarlijks moeten betalen eene recognitie van f 50.—, alsmede

---

aan Isabella Maria de Meyer eene uitkeering van f 25.— haar leven lang gedurende, en welke uitkeering na haar overlijden jaarlijks aan het evengemelde stadskantoor, zoo van hem suppliant als van den mede-akademie drukker Otto Johannes van Paddenburg, aan welke hier van extract zal worden uitgegeven, zal komen te vervallen; en zullen zij akademie-drukkers als dan ieder eene recognitie van f 75.— moeten voldoen. En zal van deze aanstelling, bij extract dezer, aan den heer kameraar en den akademischen senaat, worden kennis gegeven.

*Resolutie van den Raad, 21 September 1807.*

Op het voorgedragene van heeren gecommitteerden tot de academische zaken, heeft de raad ter wegneming van de ontvange klachten over het geleverd papier door de akademie-drukkers in het afgelopen academie-jaar, goedgevonden bij ampliatio op derzelver instructie, gearresteerd den 1en Augustus 1803, bij deze vast te stellen, dat zij akademie-drukkers gehouden zullen zijn voortaan het papier te leveren, van zodanige qualiteit en tot zodanige prijs, als bij evengemelde instructie is bepaald, op poene dat, zoo de klachten, welke daaromtrent mogten inkomen, gegrond mogten worden bevonden, zij telken reize en dus voor iedere leverantie van dit artikel, welke niet overeenkomstig hunne instructie was verricht, vervallen zullen in eene boete van vijf en twintig gulden, welke ten voordeele van den algemeenen armen alhier zullen komen.

*Alsvoren, 21 September 1807.*

Op het geproponeerde dezen aangaande, autoriseert het bestuur bij extract dezer de akademie-drukkers Van Paddenburg en Van Schoonhoven, om van zekere dissertatie, welke voor de grote vacantie door den heer student Scholten onder den hoog-geleerden heer professor Heringa zal worden gedefendeert, een honderd en vijf-en-twintig stuks exemplaren op stads kosten in octavo te drukken en af te leveren.

*Alsvoren, 24 April 1809.*

Op het voorgestelde dezen aangaande, autoriseert het bestuur bij extract dezer de akademie-drukkers Van Paddenburg en Van Schoonhoven, om van zekere dissertatie, welke voor de groote vacantie door den heer student Wildschut onder den hoog-geleerden heer professor Royaards zal worden gedefendeert, een honderd en vijf en twintig stuks exemplaren op stads kosten in octavo te drukken en af te leveren.

*Alsvoren, 15 Mei 1809.*

Eindelijk is besloten ter voldoening aan art. 234, n<sup>o</sup>. 4 [van het organiek besluit betreffende het hooger onderwijs, van 2 Augustus 1815], ter fine van advies aan den Rector en Senaat te zenden vier instructien voor geëmployeerden bij deze hoogeschool; namelijk die voor den hortulanus, voor de pedellen, voor de academiédrukkers, en die voor den knecht of handlanger der chemie en physica.

*Notulen van het College van curatoren der rijksuniversiteit, 8 December 1815.*

De hier bedoelde instructie voor den akademiedrukker komt niet in het archief van het college van curatoren en ook niet in het archief van den akademischen senaat voor. In Maart 1816 blijkt de instructie evenwel voor een tarief, waaraan de drukkers zich bij leveringen houden moesten, te hebben plaats gemaakt.

Mogelijk is het dus, dat aanvankelijk nog aan een voortzetting van den ouden toestand was gedacht, de aanwijzing van een bepaalden drukker voor de levering van alle met de universiteit verband houdende drukwerken was bedoeld, waarbij de overheid bemiddelend optrad en daardoor zoowel de belangen van den leverancier als van den afnemer meende te moeten beschermen. Die opvatting schijnt echter spoedig losgelaten zijn, zoodat de promovendi voortaan geheel vrij werden gelaten in de keuze van een drukker en de prijs hunner dissertatiën in vrije mededinging werd bepaald. In elk geval werd het akademie drukkerschap in 1816 niet meer dan een titel, die verbonden was aan de levering der rechtstreeks door de hoogeschool benoedigde drukwerken, welke naar een vooraf bepaalden maatstaf berekend werden.

Voorts ontvangen zijnde een tarief van drukloon, papier enz., voor welke de boekdrukkers O. I. van Paddenburg en J. van Schoonhoven aannemen te drukken de jaarboeken, oratiën en hetgeen verder voor rekening van den lande ten behoeve dezer hoogeschool zou dienen gedrukt te worden, is hetzelfde tarief behoorlijk onderzocht en aangezien de aanneming geschiedde voor billijke prijzen, is besloten de gezegde drukkers te benoemen tot akademie drukkers, om in deze hoedanigheid voor de bij het tarief vermelde prijzen al datgene te drukken, wat voor rekening van den lande ten behoeve dezer hoogeschool zal noodig zijn. En is verstaan, dat hiervan zou worden kennis gegeven, zoo aan gezegde boekdrukkers, als aan den akademischen senaat.

*Alsvoren, 23 Maart 1816.*

Tarif van drukloon, papier enz. zo als de ondergetekende aannemen te leveren aan 's lands akademie alhier.

Voor het drukken en papier, 9 boek, der invito eener oratie . . . . .	f 7.—.—
Drukken eener oratie in groot 4°, het zij met de tekst of augustijn letter, per blad . . . . .	5.10.—
Voor het drukmediaan, per boek . . . . .	— 9.—
„ „ schrijfmediaan, per boek . . . . .	1.—.—
In sits papier innaayen en afsnijden der exempl. op ordin. papier à . . .	— 1.4
In goud of marmel papier innaayen en vergulden der best papieren à . .	— 3.—
Drukken en 17 boek papier der jaarlijksche series lectiones in plano, met het afsnijden der exemplaren . . . . .	16.—.—
Voor het drukken van een klein folio invito en het papier tot 300 exemplaren . . . . .	4.18.—
Voor drukken en papier eener quarto theses voor de dispuutcollegien, 100 exempl. ordinaair en 12 best papier . . . . .	2.—.—
Voor drukken der jaarboeken of oratiën in groot octavo, de oplage tot 500 exemplaren, per blad à . . . . .	7.10.—
Meer dan 500 gedrukt wordende, voor iedere 250 exemplaren per blad	1.16.—

---

Voor het drukmediaan per boek . . . . .	— 9.—
Voor het schrijfmediaan per boek . . . . .	1.—
Voor innaayen en omplakken der exemplaren à . . . . .	— 1.8
Voor dito en op snede vergulden à . . . . .	— 3.—

Utrecht, 20 Maart 1816.

(get.) O. I. van Paddenburg

(get.) J. van Schoonhoven

*Alsvoren, 23 Maart 1816, bijlage n°. 162.*

De president stelt verders voor dat daar de reekeningen van den academie-drukker Paddenburg reeds meermalen tot gegronde klagten hebben aanleiding gegeven, en de Minister der nationale nijverheid, het onderwijs en de coloniën indertijd heeft verlangd, dat curatoren zouden examineren of deze reekeningen met het aangegaan contract overeenstemden : de reekening van gemelde Paddenburg over het afgelopen jaar zoude worden geëxamineerd, en bij aldien dezelve niet overeenstemde met het contract door hem aangegaan wierd bevonden, men een ander boekdrukker hier ter stede tot academie drucker zoude benoemen — welke propositie in omvraag gebragt zijnde, met algemeene stemmen wordt aangenomen.

*Alsvoren, 26 Juni 1824.*

Ter dezer gelegenheid werd door den heer president herinnerd aan de deliberatien van den 26 Juni des vorigen jaars, en, daar uit het rapport van den secretaris en uit de rekening van de academiedrukkers, zoo als die eerst was ingezonden, bleek, dat verscheiden posten daarop te hoog gesteld waren geweest, zoo dat die rekening van f 1331.05 op f 1298.50 had moeten gebragt worden ; zoo werd als nu besloten de academiedrukkers van hunnen post te ontzetten ; en na deliberatie werd aan den secretaris opgedragen, om aan den drucker J. Altheer voor te stellen, of deze volgens hetzelfde tarief dien post voortaan zoude willen vervullen ; en werd besloten intusschen hiervan nog geene communicatie aan de gedestitueerde drukkers te geven.

*Alsvoren, 3 Januari 1825.*

Curatoren der hooge school te Utrecht brengen bij dezen ter kennisse van de drukkers Van Paddenburg en Schoonhoven, dat voortaan geene stukken voor de hooge school bij deze drukkers meer zullen worden gedrukt.

*Alsvoren, 7 April 1825, bijlage n°. 2239.*

Joannes van Schoonhoven was opvolger in de zaak, die omstreeks 1765 door zijn vader in de Servetsteeg begonnen en na diens dood door zijn weduwe voortgezet was. Na haar overlijden in de herfst van 1803 werd de bijna 33-jarige Joannes Jr. eigenaar van den boekhandel en de drukkerij, welke vermoedelijk in hetzelfde pand gevestigd bleven. Zoowel de vader als de moeder hadden tal van boeken op allerlei gebied uitgegeven, maar de zoon beperkte zich tot den boek- en papierhandel en de handelsdrukkerij. In 1807 wist hij daarbij van IJzerworst's aandeel in de verzorging der akademische drukwerken te verwerven.

---

Tot in Juni 1818 vermelden deze drukwerken de namen van O. J. van Paddenburg en J. van Schoonhoven, met de toevoeging van „akademiedrukkers” op het titelblad. Van toen af is blijkbaar tot de andere boekdrukkers doorgedrongen, dat de promovendi sedert de overgang der stads hoogeschool tot rijksuniversiteit in 1815 niet meer verplicht waren hun proefschriften bij een bepaalden, daartoe van overheidswege aangewezen drukker te laten uitvoeren. Sedert November 1818 vermelden de titels der Utrechtsche proefschriften dan ook een groote verscheidenheid van drukkersnamen, zelfs uit andere plaatsen. Sommige zijn ook nog wel door Van Paddenburg of Van Schoonhoven verzorgd, die tot in 1825 het predicaat „akademiedrukker” aan hun naam toevoegden, maar hun samenwerking blijkt nergens meer. Alleen op de toen van rijkswege uitgegeven wordende „Annales academiae Rheno-Trajectinae”, waarin o.m. de oraties zijn opgenomen, staan hun namen nog gezamenlijk vermeld.

Omstreeks 1829 heeft Van Schoonhoven, die overigens weinig sporen zijner activiteit heeft nagelaten, zijn zaak aan kant gedaan, vermoedelijk aan N. van der Monde verkocht. Hij overleed tien jaar later.

Joannes, zoon van Joannes van Schoonhoven en Catharina Hardenberg, echtelieden en lidmaten.

*In de Buurkerk gedoopt, 10 November 1770.*

Johannes van Schoonhoven en Louisa Christina van Tongeren.

*Aangeteekend 30 Mei, in de Domkerk getrouwd 3 Juni 1804.*

Joannes van Schoonhoven, zonder beroep, geboren te Utrecht, wonende aldaar aan het Domskerkhof, wijk F n°. 292, gehuwd aan Louisa Christina van Tongeren, zoon van wijlen Johannes van Schoonhoven en wijlen Catharina Wardenberg, overleden ten zijnen huize.

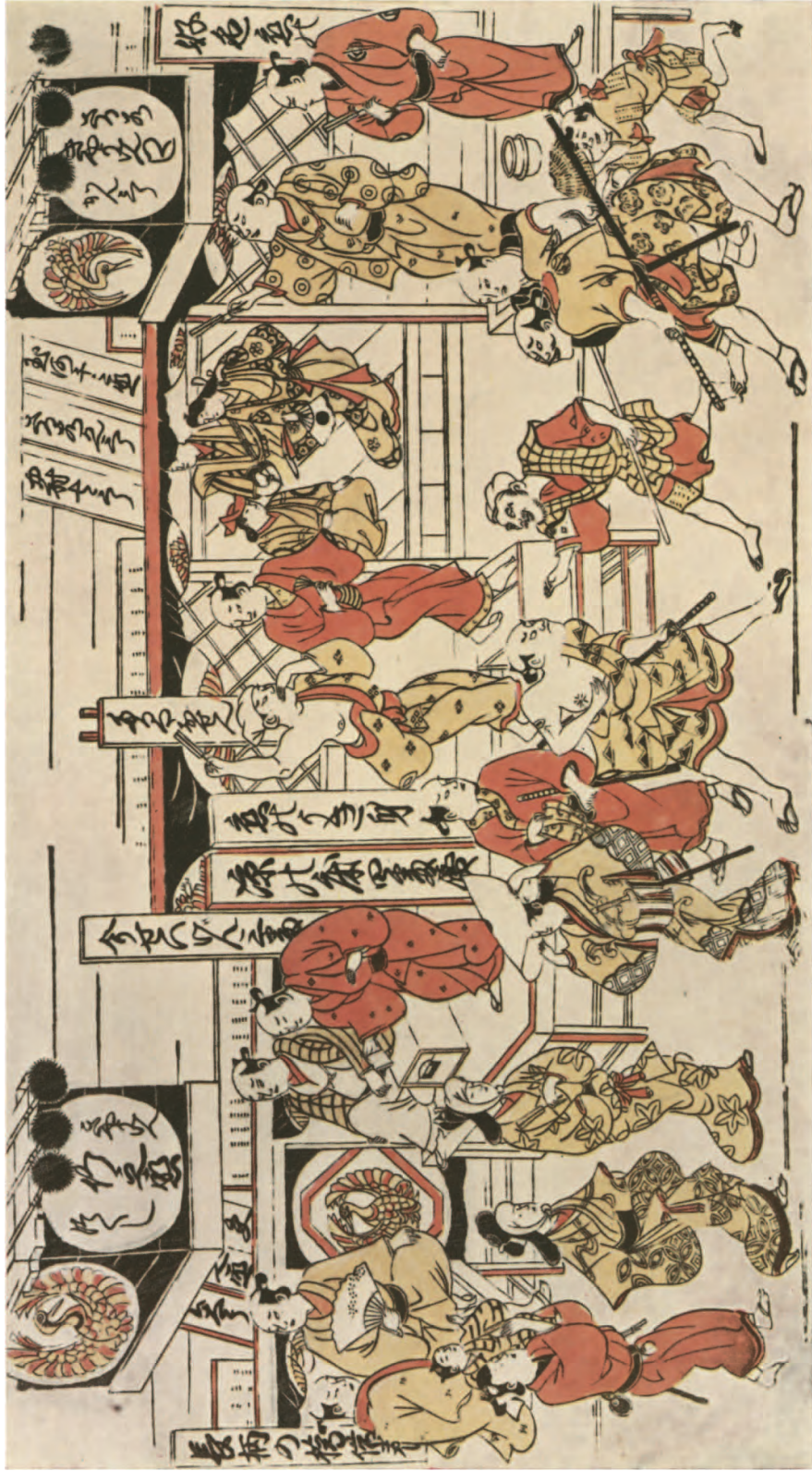
*Overlijdensacte, 15 September 1839.*

1825 JOHANNES ALTHEER. Zie ook jrg. II (1932), bl. 14—16, 18 en 33—37.

Nog communiceerde de secretaris, dat hij mede overeenkomstig den last in de vorige vergadering aan hem opgedragen, met den drukker Altheer had gesproken over het drukken voor de hoogeschool en dat deze had aangenomen, dit volgens hetzelfde tarif te doen als de vorige drukkers. Hierop werd besloten aan dien drukker Altheer den post van akademiedrukker op te dragen; zullende hem het tarif door den secretaris ter teekening worden aangeboden; terwijl aan de gewezen drukkers Van Paddenburg en Van Schoonhoven, ook aan den heer administrateur voor het onderwijs en aan den academischen senaat van deze verandering zal worden kennis gegeven.

*Notulen van het College van curatoren der rijksuniversiteit, 25 Maart 1825.*





Hishikawa Moronobu. Voorgevel van het Nakamura-theater met talrijke acteurs. Op den voorgrond een straatscene.

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

VIJFDE JAARGANG  
JULI 1935 · NUMMER 3

A. W. BARTEN, J. D. C. VAN DOKKUM  
KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER  
B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

---

## BESCHOUWINGEN OVER JAPANSCH PRENTEN

LEZING GEHOUDEN VOOR HET NEDERLANDSCH VERBOND VAN BOEKEN-  
VRIENDEN OP 19 FEBRUARI 1935

DOOR B. MODDERMAN

De Japansche prentkunst behoort voor het allergrootste en belangrijkste deel tot de schilderschool die Ukiyoe wordt genoemd. Zij ontleent haar naam aan Matabei, een schilder die den bijnaam Ukiyo (de vulgaire) droeg naar aanleiding van de keuze zijner onderwerpen die, in tegenstelling met hetgeen de andere scholen prefereerden, aan het volksleven waren ontleend. Evenzoo deed Moronobu, een zijner in Yedo wonende navolgers, die voor het eerst zijn werk als houtsneeprenten vermenigvuldigde en die daarmee een nieuw karakter aan de Ukiyoe verleende, dat voortaan onafscheidelijk verbonden zou blijven aan deze kunstschool.

De houtsnedes werden onder de gewone burgerklassen van Yedo spoedig zeer populair en bleven dit, niettegenstaande de Ukiyoe in den loop der tijden groote veranderingen onderging.

Het is een opvallend verschijnsel dat de stad Yedo, die de residentie was der Shōgun uit het Tokugawatijdperk, de Ukiyoe en de houtsnede zooveel geereeder en met zooveel grooter geestdrift accepteerde dan de beide andere groote steden van het toenmalige Japan, Kyōto en Ōsaka, waar zich, op een paar enkelingen na, eerst in de tweede helft der 19de eeuw verscheidene kunstenaars vestigden die tot deze school gerekend moeten worden. Ik zal niet trachten hier een verklaring van dit verschijnsel te geven.

De stad Yedo, thans Tōkyo geheeten, werd in c.a. 1600 gesticht door den Shōgun Iyeyasu en tot diens residentie gemaakt.

Japan had verscheiden eeuwen van bijna onafgebroken strijd gekend, waaraan, door het aan het bewind komen van dezen Shōgun, den grootsten regeerder wellicht uit de gansche historie, een einde kwam. Yedo, vóór dien een nietig visschersdorpje, gelegen in de wijde, ver van het centrum des rijks verwijderde, moerassige vlakte van Musashi, ontwikkelde zich buitengemeen snel en was in enkele jaren uitgegroeid tot een millioenenstad die zelfs de aloude keizersstad Kyōto in grootte en belangrijkheid ver achter zich liet.





Afb. 1. Okumura Masanobu. Interieur van het Ichimura-theater met tooneelscène

Deze snelle groei was, althans voor een zeer groot deel, te danken aan Iyeyasus' regeringssysteem, dat o.a. eischte dat de steeds tot twist en strijd bereide groote edellieden, die maar al te licht de eenheid van het rijk in gevaar brachten, zich in Yedo moesten vestigen en niet langer dan zes maanden achtereen op hun kasteelen mochten vertoeven. Zoo bleven zij steeds onder controle en konden zich nauwelijks tot samenzweringen tegen het oppergezag vereenigen of onderling in oorlog geraken.

De opeenhooping van zoo vele voorname edellieden, wier samurai, huisbedienden en verder gevolg vaak vele honderden personen telde, bracht aan de bevolking der stad zeer belangrijke voordeelen. Zoo kwam er een voortdurende aanwas uit de plattelandsbevolking, de burger- en de handwerkklassse. Al deze menschen begrepen, dat zij in de schaduw van het shōgunale kasteel, meer rust en veiligheid, en, in deze bloeiende stad, rijkere winstbronnen zouden vinden dan zij in landarbeid of in het kleine burgerbestaan der verarmde steden ooit zouden kunnen deelachtig worden.

De gewone bevolking, die weldra grootendeels uit ambachtslieden, kunstnijveren en kooplieden bestond, en die uit den aard der zaak alle leveringen aan den rijken en verkwistenden adel en hunne trawanten uit te voeren kreeg, werd zienderoogen welvarender.

Onder die omstandigheden ontstond in dit groote milieu bij hen de drang

naar ontwikkelingen ontspanning. Voor de laatste zorgden vooral de, in den aanvang der 17de eeuw ontstane volkstheaters en aan de eerste kon worden voldaan door de houtsnede, die in boek en prent, aan de bevolking stof tot kennisvermeerdering verschafte en hen het nimmer gegunde contact met de kunst mogelijk maakte.

Maar behalve met *deze* lieden, die niets liever begeerden dan een zoo ruim mogelijk gebruik te maken van hun aangeboren vlijt en vaardigheid, werd de snelgroeijende stad, die alle van buitenaf binnenkomende elementen gemakkelijk opnam en verwerkte, overstromd met vrouwen die het terecht voordeeliger vonden heur bedrijf te vestigen in de van leven en energie tintelende stad, dan in de tanende glorie van Kyōto of in de ruwere omgeving van het kloosterrijke Ōsaka. Overall in de stad ontstonden de *yorōya*, bordeelen, wier bewoonsters echter, ettelijke jaren reeds na de stichting der stad, toen toezicht en reglementeering voor deze huizen dringend noodzakelijk begon te worden, en bloc overgebracht werden naar een opzettelijk voor dit doel buiten de stad gebouwd, omheind en van poorten voorzien kwartier (1616). Deze wijk, Yoshiwara geheeten, was reeds 40 jaren daarna (1657) zoo in den weg van nieuw op te richten stadsdeelen, dat eene verplaatsing dringend noodig was. Ver in het Noorden, achter de groote terreinen van den Asakusatempel, die een niet te verwijderen belemmering vormden voor verdere stadsuitleg, werd het Nieuwe of Shin-Yoshiwara opgericht. Hier bleef het sedert gevestigd, een stadje voor zich waarin het nachtleven zich concentreerde,



Afb. 2. Torii Kiyomasu. Tooneelscène met twee acteurs wv. een in vrouwenrol



Afb. 3. Torii Kiyonaga. Interieur van een joroya met links de ruimte voor de gasten en rechts de keuken

het groote centrum waar de Japansche mannen met hun gemakkelijke moraal en hun overstromende energie, de avonden sleten in gezelschap van oiran en geisha, genietend van zang, dans en sake. <sup>1)</sup>

In de prentkunst nemen theater en Yoshiwara een plaats in van overgrootte beteekenis, ja, zonder deze twee zou de prentkunst waarschijnlijk nimmer tot hoogen bloei zijn gekomen en zou de liefhebber dezer prenten twee der meest interessante bronnen ter bestudeering van het Japansche volksleven hebben gemist.

De beteekenis van de term Ukiyoye is : de kunst van het vluchtige, voorbijgaande leven. De bedoeling echter is : de kunst die zich bezig houdt met de gewone omgeving, het dagelijksche leven der burgerij. Zij is daardoor uit beginsel een afbeeldende kunst en is juist daardoor vrij van den filosofischen achtergrond dien wij, westersche barbaren <sup>2)</sup>, zoo graag achter elke Japansche kunstuiting zoeken en nochtans zoo zelden vinden, maar die toch inderdaad in een groot deel der Japansche kunst niet ontbreekt.

Als ik zeg dat een filosofische achtergrond bij de prentkunst ontbreekt, dan

<sup>1)</sup> Oiran, publieke vrouwen; geisha, zang- en dansmeisjes; sake, uit rijst gestookte alcoholische drank.

<sup>2)</sup> Naam waarmede vroeger de Europeanen in Japan werden aangeduid.



Afb. 4. Hosoda Yeishi. Drie oiran

is dit, strikt genomen, niet geheel juist. Immers, de aesthetisch-filosofische invloed van de Boeddhistische Zen-secte, die vanaf de 14de eeuw de Japansche kunst en zelfs den geheelen volksaard doordrong, heeft in de schilderkunst, zoowel als elders, ook vormend gewerkt en het zijn de, in den vollen geest der Zen schilderende meesters der Kanō- en daaruit voortgekomen scholen, die op den stijl der Ukiyoye hebben nagewerkt, zij het dan ook in hooge mate verzwakt en vrijwel zonder andere dan zuiver aesthetische beteekenis.

Maar, afgezien van dezen en een anderen invloed die uit de Yamato-Tosascholen moet worden afgeleid en die beide geen overwegende rol spelen, is de Ukiyoye een volkomen zelfstandige en zuiver Japansche kunstrichting te achten. Zij onderscheidt zich bovendien van al de andere, oudere zoowel als gelijktijdige scholen, daarin, dat zij, gelijk hiervoor reeds werd aangeduid, de houtsnede voor zich heeft gemonopoliseerd. In zijn algemeenheid is deze term volkomen juist, maar om correct te zijn moeten restricties gemaakt worden voor de reproduceerende houtsnede, de prenten die door heur onderwerp feitelijk niet in het kader der school passen, als bijv. de archaiseerende, die doorgaans oudere romans illustreeren of historie-scènes afbeelden en voor welke meestal de Tosa-stijl wordt gebruikt en de later nog nader te behandelen surimono, waarvan wel een deel tot de Ukiyoye behoort, maar waaraan ook andere scholen heur deel hebben bijgedragen. Met deze excepties echter hebben wij ons, om den geest



die in de prentkunst leeft te kunnen begrijpen, thans niet bezig te houden.

In verband met de prenten worden mij dikwijls vragen gesteld. Een der meest voorkomende daarvan luidt : „Waar-  
toe dienen de prenten eigenlijk, hebben zij nog een doel  
naast het voldoen aan schoonheidsaspiraties?“ Hier raken  
wij de kern van een kwestie die tot nu toe steeds te opper-  
vlakkelig behandeld werd. En deze kern is niet gemakkelijk  
te benaderen.

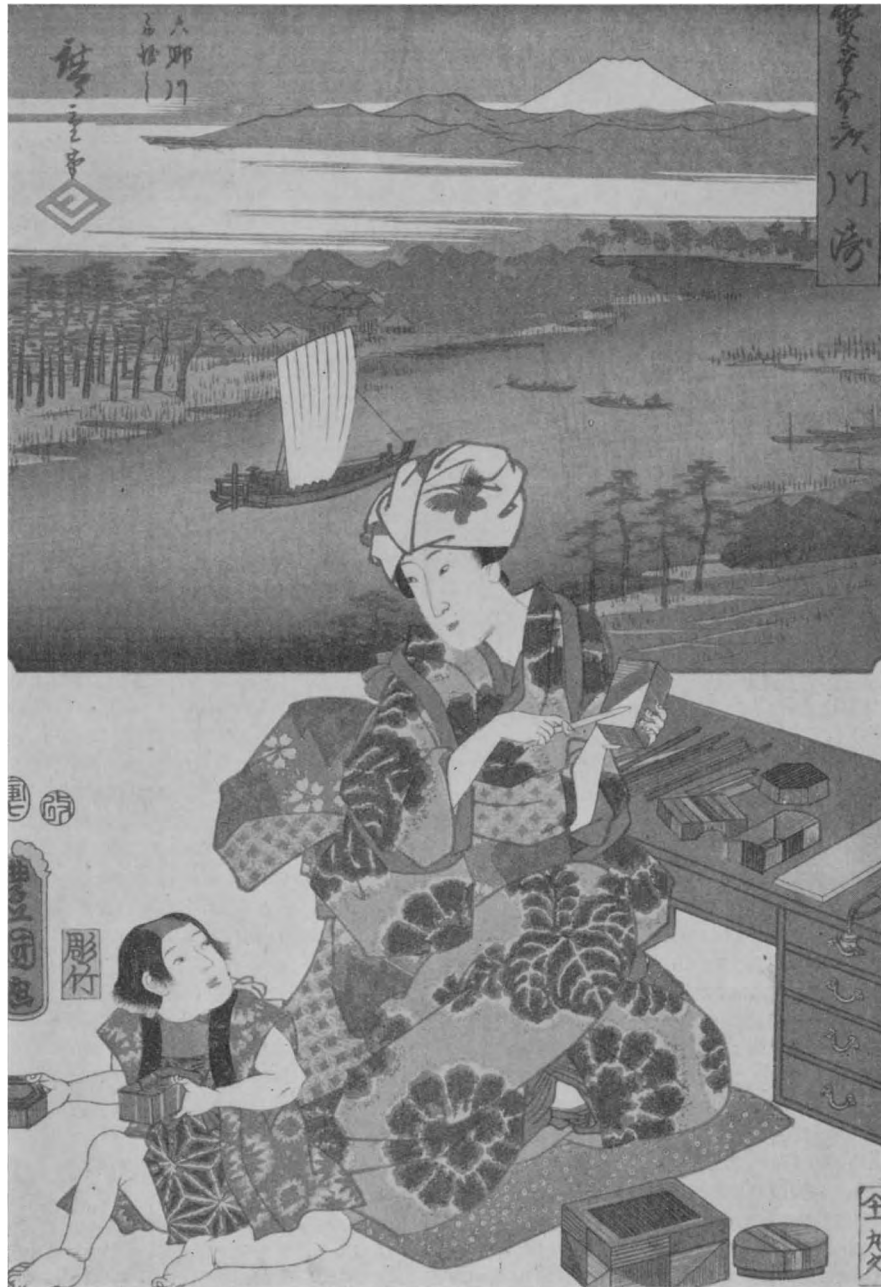
Hoewel de prenten zelf een vrij diepen blik veroorloven  
in het leven der bevolking, is het nochtans overduidelijk  
dat ze ons lang niet alles openbaren kunnen. Het beeld  
is al te incompleet. In onze wetenschap over Japan zijn nog  
steeds groote hiaten en door al de, vaak onvoldoend ge-  
fundeerde verklaringspogingen, is het inzicht van hem die  
op dit gebied werkt, vaak zoo vertroebeld, dat hij den weg  
geheel verliest. Als ik hier deze dingen niet voorbijga, is  
het volstrekt niet omdat ik daarover een onafwijsbaar juist  
oordeel heb. Ook ik moet mij hier voor een goed deel  
bezig houden met veronderstellingen.

Ik meen te mogen aannemen dat een zeer groot deel der  
prenten gemaakt is in dienst der reclame of daarmee al-  
thans in eenig verband staat. De mij ter beschikking staande  
litteratuur zwijgt daarover echter bijna geheel en ook over  
de verhoudingen die in dit verband denkbaar zijn en waar-  
door mogelijk iets meer met zekerheid zou kunnen worden  
vastgesteld, is slechts zeer weinig bekend.

Zoolang dus positieve wetenschap ontbreekt, zijn het  
vooral de onderwerpen die ons eenig houvast geven en  
een zekere plaatsaanduiding kunnen rechtvaardigen.

De beide hoofdgroepen der Japansche prentkunst heb  
ik reeds genoemd. Het zijn de afbeeldingen die op het volks-  
theater betrekking hebben en die welke verband houden  
met het Yoshiwara en de daarvan niet geheel af te scheiden  
theehuizen. Deze beide splitsen zich elk in twee groepen,  
n.l. voor het theater in overzichten van schouwburginte-  
rieurs (Afb. 1) met meestal een kenmerkende tooneelscene  
op het tooneel en in acteursportretten, al of niet in rol,  
(Afb. 2) terwijl de afbeeldingen uit de lichte wereld van  
het Yoshiwara te verdeelen zijn in prenten die een straat-  
deel of een huisinterieur (Afb. 3) afbeelden en in bladen  
die de Yoshiwarabewoonsters *zelve* vertoonen. (Afb. 4)  
Bij deze beide hoofdgroepen zijn de persoonsportretten  
ver in de meerderheid.

Afb. 5. Koryusai. Reisherinnering aan de Fuji-yama



Afb. 6. Hiroshige en Kunisada. Met gekleurd stroo omkleede voorwerpen vormen de huisindustrie der streek waarop de prent betrekking heeft



Afb. 7. Kitagawa Utamaro. Sakereclame. De prent behoort tot een serie van 6 die elk in den bovenhoek een sakemerk met naam en adres der distilleerderij vermelden

Wij vinden prenten van beide soorten uit alle jaren der Ukiyoye in overstelpende hoeveelheid. Zij dragen, enkele uitzonderingen daargelaten, in de opschriften geen enkel blijk van een vooropgezet reclamedoel. Maar de *schouwburg-interieurs* zijn gekenmerkt door het zeer duidelijk aangebrachte huisembleem, en de *acteurs* door het vergroote mon (wapen) op hun kleederen of door den bijgeschreven naam, die soms samengaat met eene rolsaanduiding. Op de overzichten der *Yoshiwarastraten* is het voorgrondhuis meestal zeer kenbaar aan een groot en duidelijk geteekend huismerk of aan één, op de buiten hangende lantaarns op in 't oog vallende wijze aangebrachten naam, terwijl de *oiranportretten* vrijwel altijd voorzien zijn van een naams- en een huisaanduiding in een bovenhoek der prent. Eveneens is dit, maar lang niet zoo algemeen, het geval bij de theehuizen en bij de portretten der musume (kellnerinnen).

Het is duidelijk dat achter dit alles nog iets *anders* steekt dan de liefde van den kunstenaar voor dit

soort onderwerpen. Dit *andere* kan haast niets anders geweest zijn dan *reclame*. De zich amuseerende wereld moest weten waarheen zij zich te wenden had en vond de gegevens daarvoor op de prenten.

Naast deze twee groote groepen treden kleinere op.

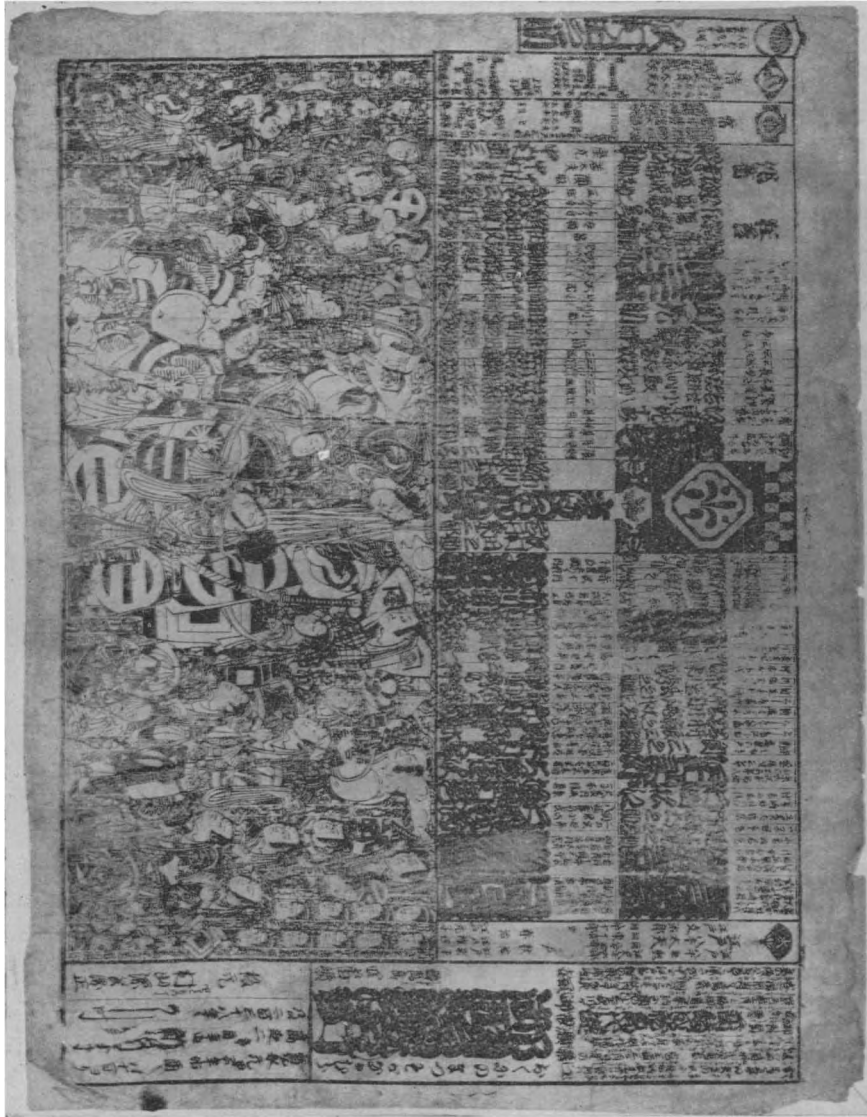
In de kramen en winkeltjes, die langs de landwegen verspreid waren en bij de talrijke marskramers die van dorp tot dorp trokken, waren de landschapsprenten die betrekking hadden op de schoonheid der streek, tegen een paar koperstukken verkrijgbaar. Een prent in mijn bezit, waarop de Fuji-yama, de Heilige Berg, is voorgesteld met een der klassieke bewonderaars van het „schoone landschap” ervoor, draagt tot opschrift: „*Gaande naar het Westen* (n.l. vanuit Yedo). *Reisherinnering aan Fuji-yama in den Zomer.*” (afb. 5)

De afbeeldingen van beroemde plaatsen en landschappen, de z.g. Meisho, die, vooral in de 19de eeuw, in talloze boek- en prentseriën het licht zagen en die in enorme hoeveelheden zijn verspreid, dienden voor hetzelfde doel. Zij zijn onderdeelen van de wijdvertakte industrie, die ten behoeve der plaatselijke



Afb. 8. Okumura Masanobu. De boodschapper van het stoffenhuis Mitsui wordt door den geluksgod Ebisu vergezeld





Afb. 9. Torii Iyohiro. Bijzet van het Nakamura-theater. Zwartdrnk



Afb. 10. Torii Kiyonobu. Gevecht tussen Watanabe no Tsuna en den duivel van Rashomon

---

belangen, maar méér nog ten bate der reizigers, waarvan het belangrijkste deel gevormd werd door de ongehoord talrijke leden der vaak zeer uitgebreide pelgrimsvereenigingen, de zoo geliefde miyage (reisgeschenken) verschaften aan allen die te voet, te paard of per draagstoel van plaats tot plaats, van tempel tot tempel, van berg tot berg, het land doorreisden, dat met zijn woudbedekte, fantastische bergformaties, zijn prachtige watervallen, meren en wildbruisende bergstroomen, zijn wijde uitzichten over de dalen en lage vlakten, zijn in de schaduw van donkere boomen rustende, levendig gekleurde tempels, zijn sierlijk slanke pagodes en zijn verrassend schoone vergezichten over de met honderden nietige rots-eilandjes bestrooide Binnenzee, *zeker* het meest bewonderenswaardige eiland-complex der geheele wereld mag heeten.

Aansluitend aan deze groep bestond een andere, veel kleinere, die de directe industriebelangen der dorpen of grootere buurten diende en die, in soms vrij groote seriën de z.g. meibutsu, n.l. de aan plaats of streek eigene producten, onder de aandacht der reizigers bracht (afb. 6).

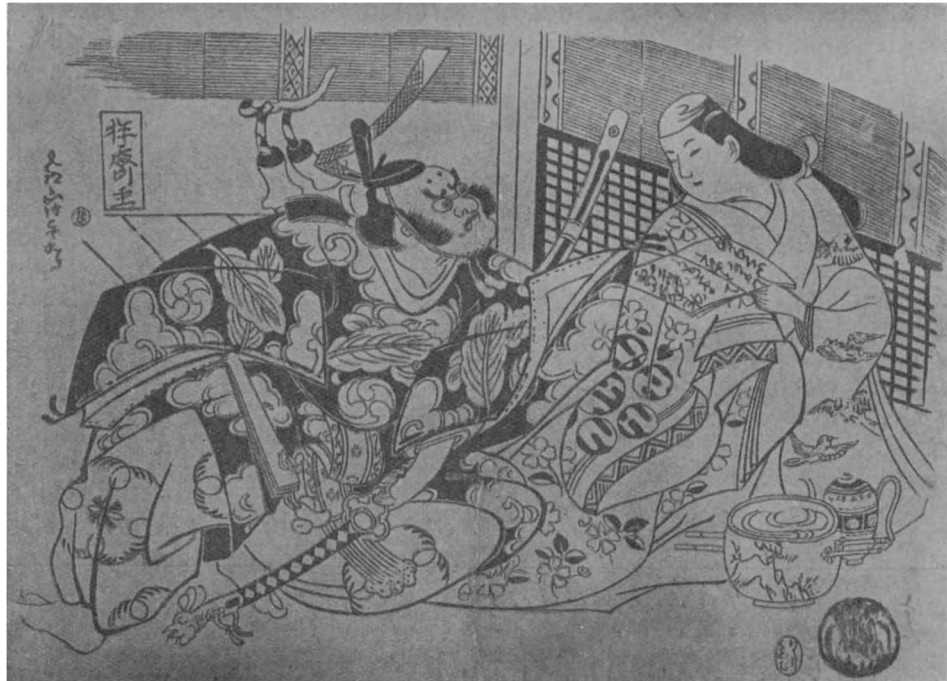
Verder bestaat er een niet onaanzienlijk aantal prenten die directe aanbevelingen waren voor grootere en kleinere handelszaken in de stad Yedo zelf. Van deze zijn mij bekend een aantal drukken grootendeels uit de eerste helft der 19de eeuw, o.a. ten behoeve van de nu nog bestaande groote winkels van Mitsui (afb. 8) <sup>1)</sup> en van andere stoffenhandelaars, van uitgevers van boeken en prenten, van sake-distilleerderijen (afb. 7), van toiletartikelen, van een bakker van Koreaansche biscuits en daarnaast ook enkele van eethuizen, waarvan één op een vierkante lantaarn voor den gevel de mededeeling doet dat daar Chidori-yaki, gebraden talingen, als specialiteit van het huis te verkrijgen zijn.

Bijna al deze prenten dragen den naam van een uitgever en zijn dus in opdracht gemaakt. Onbekend is het of deze uitgevers zelf het risico der onderneming droegen en dus hun voordeel alleen en uitsluitend in den verkoop der prenten vonden of dat zij, als een soort reclamebureaux in opdracht handelden voor de bij deze reclame belanghebbende lichamen. Hoe dit ook zij, de theaters, de jorōya, de theehuizen, winkels en eethuizen vonden er baat bij, de acteursprenten werden tijdens de voorstellingen in de schouwburgfoyers verkocht, de oiran-bladen werden door de bezoekers van het Yoshiwara mee naar huis genomen en door venters in de straten veil geboden en de bezitters der winkels en eethuizen zullen wel wegen gevonden hebben om hun speciale reclames buiten de meer officieele verkoopsplaatsen om, onder de oogen van het grootere publiek te brengen.

De wijze van reclamemaken is van een anderen geest doortrokken dan de onze. Ze is subtieler, smaakvoller en noch opdringerig, noch schreeuwerig. Zij overdrijft niet en liegt niet, althans niet in *die* dagen. Zij wedijvert niet door een grove opsomming van de voortreffelijkheid der eigen producten met concurrerende ondernemingen. Zij is één van stijl en ook in de *kwaliteit* één met de overige uitingen der prentkunst.

---

<sup>1)</sup> Thans een der grootste concerns van Japan met eigen levensverzekering-, mijn- en bankbedrijven en zeer omvangrijke winkelzaken van allerlei aard. Bovendien heeft zij als het grootste cargadoorsbedrijf van Japan een wereldreputatie.



Afb. 11. Okumura Masanobu. De dichteres Ono no Komachi en de dichter Otomo no Kuronushi

Een aparte tak der reclamedrukken vormen de theaterbiljetten. Ook *deze* werden in hout gesneden en vertoonen meestal, naast een groote hoeveelheid tekst en het huismerk van den schouwburg, de afbeeldingen van enkele dramatische scenes of de portretten van al de medespelers in een soort tableau dat doorgaans een vrij verwarden indruk geeft. De exemplaren die ik van deze biljetten onder de oogen kreeg zijn allen alleen in zwart gedrukt. Zij zijn vrij zeldzaam en zijn doorgaans in min of meer gemutileerden staat tot ons gekomen (afb. 9).

De prenten die *niets* met reclame te maken hebben, of die althans voor *ons* gevoel daar buiten staan, vormen de andere groote groep. Het zijn vooral de genreprenten, waarop het leven der burgerij in zeer eenvoudige, doorgaans vrij onbetekenende situaties, met groote liefde is geteekend. Daartoe behooren o.m. de bad- en toiletscenes, de interieurs met menschen in hun dagelijksche bezigheden of hun kleine genoegens, buitenscenes met wandelaars onder den vrijen hemel of onder bloeiende boomen en vroolijke gezelschappen die in kleine en groote booten spelevaren op de Sumidagawa, de mooie rivier aan wier breede monding Yedo ligt. Verder behooren hiertoe de sagen- en legenden-illustraties, (afb. 10 en 11) de historiescenes, de voorstellingen die passages uit oude romans, vooral uit den beroemden Genji Monogatari illustreeren, een deel der landschapsprenten, vogels, visschen en andere dieren, kinderspelen en talrijke andere.

---

Het is uit verschillende onderdeelen van deze groep dat de geest der bevolking het duidelijkst tot ons spreekt en dat wij worden ingelicht over de verhouding der Japanners tot gezin en natuur. In de sagen-, legenden- en historische prenten vinden wij, evenals in een deel der tooneelscenes de zucht tot heldenvereering terug, die een der kenmerken is van het Japansche volk. De liefde voor natuur en schoonheid, voor onschuldige feestvreugde die een enkele maal in lichte dronkenschap ontaardt, en de neiging voor kinderen en hun spelen ontmoeten wij stap voor stap, maar daarnaast komt mét verwonderlijke scherpte naar voren, niet alleen de groote vereering voor de vrouw, maar ook de min of meer decadente adoratie voor het vrouwelijke, die zich bijv. uit in de zeer talrijke travestiescenes, waarbij de rollen, zelfs van de meest beroemde en populairste helden uit vroeger tijd, door vrouwen worden vervuld, doch waarbij slechts hoogst zelden het tegendeel voorkomt.

Hoe onherkenbaar ook voor ons, toch houden vele dezer prenten verband met het theater- en Yoshiwaraleven. Talrijke voorstellingen zijn niet anders dan theaterscenes in de huiselijke omstandigheden en de gebaren der burgerbevolking getransponeerd en op andere zijn de jonge meisjes geisha of oiran die de gewone genoegens der rustiger levende stadsbewoonsters zoeken.

Wordt vervolgd.

---

## JAARVERSLAG 1934 VAN DEN CONSERVATOR

Zooals uit de rubriek „Nieuwe aanwinsten”, voorkomende in ons tweemaandelijksch orgaan „Het Grafisch Museum” kan worden opgemaakt, verheugt ons Museum zich in een gestadigen groei harer collecties; een groei die zeer zeker vermeldenswaard is, te meer daar het grootste gedeelte der aanwinsten wegens plaatsgebrek nog niet in ons orgaan kon worden opgenomen. Ook stemt dit feit te meer tot vreugde, daar bijna alles door schenking, dus door medeleven van leden en personen die buiten het Museum staan, werd verkregen; de zeer kleine middelen laten immers zelden een aankoop toe! Hierbij moet echter wel in het oog gehouden worden dat twee belangrijke gebeurtenissen in de grafische wereld, en wij doelen hierbij op de opening van ons Museum en de opening der grafische tentoonstelling „Grato” mede aanleiding tot het doen van geschenken aan ons Museum zijn geweest. Reeds vlak voor de opening mochten wij van de firma Enschedé een oude letterbok, voorzien van kasten met lettermateriaal naar matrijzen van den bekenden lettersnijder Fleischmann gegoten, ontvangen, ter opstelling in onze imitatie 16de-eeuwsche drukkerij en op den openingsdag zelve werd den conservator door den heer jhr. dr. Van Berensteyn eenige fraaie kloosterschriften op perkament (door pater Kruitwagen geïdentificeerd), zoomede een oude schuifgalei door een lid van de directie der firma Noorduyn te Gorkum ter hand gesteld. De Grato bracht ons een groot gedeelte van het aldaar geëxposeerde drukwerk, benevens eenige aanvullingen op onze museum-inventaris, als vitrine, expositietafel, gedeelte van een stand. Keurige collecties werden ons cadeau gedaan, waarbij sommige firma's zelfs

---

de moeite namen, behalve het Grato-materiaal, drukwerkseries op opzetkarton geplakt, bij te sturen. Het machinemateriaal werd wederom uitgebreid met het verkleinde model van een Planeta-snelpers, welke desalniettemin zoo minitueus is afgewerkt, dat geen enkel onderdeelje, hoe klein ook, ontbreekt, en dat het persje zelfs in staat is zeer goede drukken te leveren. Door aankoop werd ons museum eigenaar. Verder moeten wij melding maken van een zeer belangrijk bruikleen dat wij kregen van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid te Haarlem, waarvan de hoofdgroep bestaat uit een veertigtal boekwerken, die in hun bindwerk een aardig overzicht over de geschiedenis van den boekband vertoonen. Een niet minder belangrijk gedeelte van dit bruikleen bestaat uit leer-drijfwerk, dat verbonden met enkele specimen van gedreven lederbehang, een instructief karakter draagt. Dit bruikleen vormt met de bruikleenen van den heer A. W. Barten en de School voor de Grafische Vakken te Utrecht, onder de bruikleenen die wij bezitten de drie belangrijkste.

De zoo zeer begeerde ruimte werd door inrichting van het Museum in het voormalig schoolgebouw aan de Nicolaasdwarsstraat 3 verkregen. Thans kunnen de meeste zaken op een behoorlijke wijze worden geëxposeerd, doordat hen een doelmatige entourage kan worden verschaft. Echter blijft de vraag naar meerdere expositieruimte voortdurend bestaan, te meer daar wij thans slechts pl.m. een derde van wat waard is geëxposeerd te worden, kunnen toonen. Hoewel de opstelling grootendeels een tijdelijke was en het in de bedoeling lag zoo spoedig mogelijk veranderingen aan te brengen, en zelfs wisselende exposities te houden, moest dit wegens de daaraan verbonden kosten voorloopig worden uitgesteld. Het tijdelijk bruikleen van den voorzitter, een fraaie collectie bibliophil-uitgaven, werd op aanraden van den conservator wegens de vochtige weersgesteldheid en het niet stoken in het gebouw, in den aanvang van 1935 teruggenomen. De vrijgekomen expositieruimte werd daarop eenigen tijd later benut voor het uitstellen der boeken van het bovengenoemde Haarlemsche bruikleen.

Moeten wij om der wille van al het belangrijke dat in ons Museum aanwezig is noodig uitzien naar uitbreiding onzer museumruimte, niet minder van belang is het nog sneller om te zien naar goede depot-ruimte, want al zijn wij door aankoop van doelmatige kasten niet langer genoodzaakt drukwerken op rollen te bewaren, de beschikbare depot-ruimte is reeds lang overvuld. Zelfs de kamer van den conservator, bij de opening tijdelijk in de aanstaande carthotheek ingericht is door het daar opgetaste materiaal nauwelijks meer te betreden.

Tijdens en na de overhuizing in het midden van het vorige jaar, bleek al dat enkele specimen door minder juist bewaren, schade hadden geleden. Na aanstelling van een administrateur, die met den conservator alle eigendommen en bruikleenen op kaarten bracht en althans wat de boeken betreft, stuk voor stuk beschreef, kwam nog duidelijker aan het licht wat verbeteringen en vooral herstellingen sommige dingen al niet behoefden en het ware te wenschen dat ons bestuur het middel vond een boekbinder aan te stellen, ten einde den conservator behulpzaam te zijn met het conserveeren van boekwerken en andere specimen van grafiek. Voorloopig zal dit echter wel tot de vrome wenschen blijven behooren.

Nog zij aan dit relaas toegevoegd de fraaie stand, die de firma Van Son te

---

Hilversum ons schonk, de inktfabricage demonstreerende. Deze firma draagt nog voortdurend zorg voor het noodzakelijke wisselen van chemicaliën, die in deze stand voorkomen. De firma Corvey schonk ons een groote handzeef voor het scheppen van papier.

De arbeid aan onze cartotheek is thans zoover gevorderd dat wij een kaart-systeem bezitten van alle aanwezige boekwerken op titel en één op naam, eveneens werd een kaartstelsel vervaardigd van zetmachines en de aanwezige hoog-drukmachines, terwijl de collectie uitgevers- en drukkersmerken eveneens op kaart werd gebracht. Van al deze zaken zijn uitvoerige leggers tevens vervaardigd, bruikleen in lijsten ondergebracht. Wij beginnen nu met het in orde brengen onzer uitleenbibliotheek, waarvoor ons deskundige hulp is toegezegd.

Het aantal bezoekers sinds de opening heeft tot op heden 203 personen bedragen, waarvan 195 betalende. Door den conservator werden twee excursies en tweemaal een groep vreemdelingen rondgeleid, door den secretaris een excursie. De belangstelling van bezoekers, voor zoover kan worden nagegaan, bepalen zich behalve voor het museum als geheel, meer in het bijzonder modern drukwerk, technieken, de vervaardiging van cliché's en de reclame. Wat dit laatste betreft moesten wij zeer tot onzen spijt de bezoekers teleurstellen. Zoo eenigszins mogelijk dient hier ten spoedigste verandering in te worden gebracht. Wat het gebouw betreft, hadden wij behalve met een groote vochtigheid zeer met lekkages te kampen en gebroken ruiten. De lekkages werden door den slechten toestand van het dak en den storm veroorzaakt en zoo goed mogelijk door de gemeente gerepareerd. Wij vreezen dat zoo niet het heele dak grondig wordt hersteld, deze lekkages die ons vuile plekken aan het plafond en plotselinge ontruiming van zaalgedeelten bezorgen, zullen aanhouden. Ook het voortdurend opbreken der vloeren in gangen en lokalen, die daar natuurlijk niet beter van worden, van gemeentewege voor het zoeken van storingen in de schijnbaar niet erg beste electricische geleidingen en het aanleggen van stopcontacten, gevoegd bij den ergerlijken toestand dat ten behoeve van het stemmen voor de jongste verkiezingen der Prov. Staten, de stemmende menigte door den doorgang van ons Museum moest om de stembus te kunnen bereiken, behooren tot hinderlijkheden die aan het gebouw verbonden zijn.

Ook blijft, ondanks de tegemoetkomende houding van het hoofd van het filiaal, den heer Brasem, de aanwezigheid in de wintermaanden van de Gem. Burgeravondschoon, een groot inconvenient.

Een hinder, waar wij zelf voor hebben te zorgen, is een oplossing van het verwarmingsvraagstuk. Dit is voor alles dringend noodzakelijk. Behalve dat bezoekers vanwege de koude in de wintermaanden wegblijven, zijn immers vocht en vorst groote vijanden van onze verzamelingen. Dat het bestuur spoedig maatregelen mag nemen ter bestrijding van deze en andere euvelen, is een levensbelang van het Museum.

LEX BARTEN,  
*Conservator.*

---

---

GEGEVENS BETREFFENDE UTRECHTSCH E STATEN-,  
STADS- EN AKADEMIEDRUKKERS

MEDEGEDEELD DOOR G. A. EVERS

III. AKADEMIEDRUKKERS

(Voortzetting en slot van blad. 32)

Het hierbij behorende „tarief van druklonen, papier enz.” is, zoowel wat de artikelen als de prijzen betreft, gelijkloidend aan het hiervoor afgedrukte van Van Paddenburg en Van Schoonhoven. Alleen zijn de door laatstgenoemden in guldens, stuivers en penningen aangegeven prijzen volgens het decimale stelsel herleid en derhalve in guldens en centen uitgedrukt.

Wordt gelezen een rekest van L. E. Bosch, stadscourantier en boekdrukker alhier, daarbij te kennen gevende, dat hij vernomen had, dat de akademie drukker Altheer uit hoofde zijner hooge jaren zijn zaken zal overdoen, en dat alzoo genoemde betrekking zal komen te vacceeren, uit welken hoofde hij zich aanbeveelt om met de bediening van akademie drukker te worden begunstigd, waarover gedelibereerd zijnde en in overweging genomen, dat het bij curatoren niet bekend is, dat genoemde Altheer van zijne zaken af zal zien, zoo wordt besloten het gemeld rekest vooreerst in advies te houden.

*Alsvoren, 6 December 1839.*

Wordt gelezen een brief van den senaat dezer hoogeschool dd. 27 dezer, ten geleide van de adressen van boekverkoopers en boekdrukkers, om consideratie en advies, aan den senaat gezonden; daarbij te kennen gevende, dat de senaat van gevoelen was, dat onder de sollicitanten om den titul van akademiedrukker (te voeren) de hh. Schulze en Voermans, om het voortreffelijke van hun drukkerij, de meeste aanbeveling verdienden. Waarover gedelibereerd zijnde, wordt besloten, de beslissing deswegens vooreerst in advies te houden.

*Alsvoren, 29 Januari 1841.*

1842 LEONARD EDUARD BOSCH. Zie ook jrg. II (1933), bl. 37.

De president herinnert aan de vergadering, dat sedert het overlijden van den akademiedrukker Altheer [op 28 Mei 1840] die betrekking onvervuld is gebleven, dat verschillende boekdrukkers [L. E. Bosch, 6 December 1839 en 15 Juni 1840; N. van der Monde, 3 April 1840 en G. J. Post, 15 Juni 1840] hun verlangen hadden te kennen gegeven om met dien titel begunstigd te worden, dat onder dezen in der tijd mede in aanmerking was gekomen L. E. Bosch, dien tevens had aangeboden, op voorwaarden voor de hoogeschool voordeelig, het drukken van den supplement catalogus der bibliotheek op zich te nemen; dat dit voorstel in der tijd was aangenomen, en dat werkelijk ook evengenoemde boekdrukker



---

---

hadt gedrukt, dat hij alzoo voorstelde van gemelden drukker te vergunnen den titel van akademiedrukker aan te nemen; waarover gedelibereerd zijnde, wordt ten genoegen van den bibliothecaris een zeker gedeelte van gezegde catalogus conform aan het voorgestelde besloten, waarvan aan den senaat en aan den benoemde zal kennis gegeven worden.

*Notulen van het College van curatoren der rijksuniversiteit, 1 Juli 1842.*

Bij het optreden van Bosch in 1842 had het akademiedrukkerschap zijn vroegere beteekenis zoo goed als geheel verloren, bezat het rechtstreeks nog slechts waarde wegens de levering der hoogeschooldrukwerken voor dagelijksch gebruik (administratief materiaal, aankondigingen, enz.). De verplichting der promovendi om hun proefschriften door den akademiedrukker te laten uitvoeren, was, zooals reeds vroeger aangetoond is, in 1815 vervallen en sedert 1837 was ook het drukken der „Annales academiae Rheno-Trajectinae” gestaakt. Deze plaatselijke uitgave was toen door de te 's Gravenhage, later te Leiden gedrukte „Annales academici”, waarin de jaarboeken der drie Nederlandsche rijksuniversiteiten gezamenlijk werden opgenomen, vervangen. Weliswaar lag in den officieelen titel van akademiedrukker een brevet van typografische bekwaamheid besloten, maar was ze voor de meeste studenten toch geen voldoende aanbeveling om hun dissertaties bij Bosch ter perse te leggen.

Bosch moet een merkwaardig man geweest zijn; in zijn huwelijksacte en in de geboorte-acten zijner eerste kinderen wordt hij „commis” of „kantoorbediende”, in het bevolkingsregister van 1829 „translateur” genoemd. Blijkens een mededeeling in het jubileumnummer van het Utrechtsch Dagblad van 9 Januari 1933 was hij sedert 1816 aan de Utrechtsche courant verbonden. Die courant werd sedert 1 April 1797 door I. van der Leeuw uitgegeven en door J. van der Schroeff Gz. gedrukt. Van 1 April 1831 af werd ze „bij van der Schroeff Gz. en Bosch”, van 29 Juli 1833 af, nadat Van der Schroeff overleden was, „bij L. E. Bosch & Co.” uitgegeven. Van der Schroeff's drukkerij was aan de Oudegracht „over de Weesbrug” gevestigd geweest en werd door Bosch naar een perceel aan de Plompstorengracht, naast zijn woonhuis gelegen, overgebracht. Beide huizen zijn later tot één pand, het tegenwoordige nr. 24, verbouwd. In 1857, nadat Bosch het bedrijf aan zijn twee oudste zoons overgedragen had, werden de drukkerij en de kantoren naar de Korte Nieuwstraat overgeplaatst en ondergebracht in het perceel dat aan de achterzijde met het woonhuis van den oudsten zoon, mr. J. G. A. Bosch, aan de Oudegracht (later nr. 176) verbonden was.

Bosch Sr. was niet alleen redacteur-drukker-uitgever van de courant, doch bovendien een verdienstelijk beoefenaar der plaatselijke geschiedenis, evenals zijn tijd- en beroepsgenoot Nicolaas van der Monde. Behalve enkele zelfstandige geschriften, publiceerden beiden tal van lokaal-historische opstellen, Bosch in den sedert 1841 door hem uitgegeven Utrechtschen volksalmanak, Van der Monde in het sedert 1835 door hem gedrukte Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht. Na hun dood hebben beide periodieken vrij spoedig opgehouden te bestaan, minder door gebrek aan belangstelling bij de Utrechtsche burgerij, dan wel door gemis van medewerking bij het samenstellen van den inhoud.

---

Voor zoover is na te gaan, werd na het uittreden van L. E. Bosch uit de zaak (in 1856) geen nieuwe akademiedrukker aangewezen. Voorloopig bleef echter de tusschen de hoogeschool en de drukkerij van Bosch gegroeide verhouding bestaan, maar allengs versleet de band. Bij curatoren der rijksuniversiteit werd de wenschelijkheid der verbinding met een bepaalde drukkerij blijkbaar niet meer gevoeld en bij L. E. Bosch' opvolgers de herwinning van het praedicaat niet meer nuttig geacht.

Leendert Eduwart, zoon van Johannes Bosch en Gerarda Catrina Poel, echtelieden, de vader lidmaat.

*In de Domkerk gedoopt, 2 Mei 1792.*

Op heden, 28 Mey 1815 . . . voor de eerste maal met luider stemme van de puye van den stadhuize afgekondigt, dat er trouwgelofte is tusschen Leendert Eduard Bosch, commis, geboren en wonende te Utrecht . . . zoon van Johannes Bosch, smit, en Gerarda Catrina Poel, wonende te Utrecht, en Neeltje Brandenburg, buiten beroep, geboren te Lammertschrage (lees : Lambertschagen), wonende te Hoog Caspel bij Hoorn, oud 23 jaren . . . dogter van Jan Brandenburg, ontvanger, en Maartje Bergman, wonende te Hoog Caspel . . .

*Register van huwelijksafkondigingen 1815, n<sup>o</sup>. 311.*

Zeist, 3 Mei 1865. Heden overleed alhier in den ouderdom van 73 jaar, de weledele heer L. E. Bosch Sr., oud-stadscourantier te Utrecht. Algemeene kennisgeving.

*Advertentie in het Utrechtsch Dagblad, 4 Mei 1865.*

---



---

## NAAMREGISTER DER BEHANDELDE DRUKKERS

- Aertsz. (de Roy), Salomon . . . . I, 32; II, 56  
 Altheer, Johannes . . . . . II, 14, 18; V, 32  
 Amelisz. (van Paddenburgh), Jan . . . II, 59  
 Berntsz. (van Borculo), Herman . . . II, 40  
 —, Jan (Huysinck) . . . . . II, 38  
 Borculo, Hendrik van . . . . . I, 30  
 —, Herman (Berntsz.) van . . . . . II, 40  
 Bosch, Leonard Eduard . . . . . II, 37; V, 49  
 Brink Jansz., Godart van den . . . . . IV, 11  
 Broedelet, Johannes . . . . . IV, 80  
 Cornelisz. (van Everdingen), Jan I, 30; II, 55  
 Dircksz. (Geduldigh), Dirck . . . . . II, 57  
 Dreunen, Meinardus van . . III, 25; IV, 49  
 Everdingen, Jan Cornelisz. van. I, 30; II, 55  
 Geduldigh, Dirck Dircksz. . . . . II, 57  
 Halma, François . . . . . IV, 52  
 Hendriksz. (v. Oosterhout), Coenraad II, 53  
 Herwyck, Abraham van. III, 10, 14; IV, 28  
 Huysinck Berntsz., Jan . . . . . II, 38  
 Jansz. (van Paddenburgh),  
     Amelis. . . . . I, 35; III, 16  
 Lief tinck, Thomas . . . . . IV, 12; V, 9.  
 Megen, Alexander van . . . . . IV, 77  
 Muntendam, Pieter . . . . . IV, 14  
 —, weduwe, geb. Anthonia Vroom . . IV, 26  
 Oosterhout, Coenraad Hendriksz. van II, 53  
 Paddenburg(h), Abraham van . . . . . IV, 94  
 —, Amelis Jansz. van . . . . . I, 35; III, 16  
 —, Jacobus van . . . . . I, 52  
 —, Jan Amelisz. van . . . . . II, 59  
 —, Otto Johannis van . . . . . V, 11, 15, 25  
 —, Willem van . . . . . I, 50  
 Poolsum, Gerrit van . . . . . III, 29  
 —, Jacobus van . . . . . III, 30  
 —, Jan Jacob van . . . . . III, 32  
 —, weduwe, geb. Magdalena Wilhel-  
     van Overmeer . . . . . IV, 10  
 —, Jurriaan van . . . . . III, 26  
 Post, Gerrit . . . . . II, 16, 18  
 Reers, Willem Jan . . . . . II, 11  
 Ribbius, Hermannus . . . . . III, 14; IV, 28  
 Roman, Aegidius . . . . . IV, 28  
 —, Petrus . . . . . IV, 28  
 Roy, Salomon (Aertsz.) de . . . . . I, 32; II, 56  
 Schoonhoven, Johannes van . . . . . V, 25  
 Water (de oude), Willem van de . IV, 63, 67  
 —, (de jonge), Willem van de . . . . . IV, 66  
 IJzerworst, Willem van . . . . . IV, 100 ; V, 15





Afb. 13. Shuncho. De oiran Takikawa van het Waaihuis (Ogi-ya) met shinzo en twee kamuro in de Nieuwjaarsprocessie

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

VIJFDE JAARGANG  
SEPT. 1935 · NUMMER 4

A. W. BARTEN, J. D. C. VANDOKKUM  
KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER  
B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

---

## BESCHOUWINGEN OVER JAPANSCH PRENTEN

LEZING GEHOUDEN VOOR HET NEDERLANDSCH VERBOND VAN BOEKEN-  
VRIENDEN OP 19 FEBRUARI 1935

DOOR B. MODDERMAN

### II

Men zal den geest der Japansche prenten in zijn algemeenheid moeilijk kunnen begrijpen als men zich geen rekenschap heeft gegeven van al wat in deze kunst vermeden is. En dat is veel, zeer veel en juist hierin vertoont zich een zeer scherp contrast met de Europeesche kunst. De Ukiyoye is een kunst die de diepten van het leven vermijdt en die nochtans in staat is geweest meer dan twee eeuwen lang aan de behoeften eener geheele bevolking te voldoen. Het is de geest van de hoofdstad, de geest der breede burgerklassen, *die*, dankbaar verlost te zijn van de voortdurende, verwoestende oorlogen en de ondragelijke verarming en verwildering, de eeuwige levensbedreiging door willekeur van heerschzuchtige daimyō en toemeloos wreede samurai <sup>1)</sup> en de krimpande angst voor het moordende misdadigersgespuis, zich met vreugde schikt onder een gestreng en despotisch bestuur dat de vrede des lands wist te handhaven en de woelige elementen met krachtige hand tot onderwerping wist te dwingen. Toch was het leven ook *toen* voor den burger niet al te ideaal. Nog werd, daar niet alles achterhaald kon worden, menig onschuldig man des nachts vermoord en beroofd en was de groote executieplaats te Shinagawa *altijd* drassig van het bloed der vaak al te lichtvaardig onthoofden, maar de wetten bedreigden het leven der burgers toch veel minder dan vroeger en lieten hen, naast kansen op materieelen voorspoed ook mogelijkheden van geestelijke beteekenis.

Bloed en dood, verraad en wraak, verwoestingen van geheele steden had Japan gedurende vele eeuwen van oorlogsgruwel zoo talloos vele malen en in zulke vreeselijke vormen gezien, dat deze stadsbevolking, de nakomelingen der klasse die daaronder het meest geleden had, nu, in haar betrekkelijke welvaart, door langdurigen vrede gewonnen, niet alleen het in alle onderdeelen des levens hardhandig ingrijpen der regeering wel voor lief wilde nemen, maar zelfs besefte dat *dit* leven het maximum inhield van wat voor hen kon zijn weggelegd, vooral als

---

<sup>1)</sup> Daimyo en Samurai. De edellieden, gouverneurs van provinciën en hun krijgsofficieren.

---

zij zelve de genietingen, die alleen maar voor de ondernemers waren gereguleerd, ten volle wisten te gebruiken, Yedo, de grootste burgergemeenschap in het toenmalige Japan, genoot en kweekte zichzelf op tot levensblijheid, maar het wendde zich met afschuw af van dat wat het leven van henzelf of van hunne vaders ellendig had gemaakt. Het veelgeslagen volk werd luchthartig, leefde zonder veel scrupules, bleef, misschien slechts uiterlijk, godsdienstig en werkte met grooten ijver. Daardoor is in de kunst der houtsnede misschien nog sterker geaccentueerd wat men *niet*, dan wat men *wel* verlangde en is het voornaamste kenmerk ervan geworden de zeer sprekende afkeer van al wat aan verdriet herinnert of de levensvreugde tekort doet. Daarom ook krijgen wij een vroolijken, mooien kijk op een leven dat toch waarlijk zoo heel mooi niet was, daarom wordt de ontucht geglorificeerd, worden armoede, ziekte, dood en gebrekkige grijsheid zorgvuldig vermeden. Ook *hier* handhaaft de Japanner zijn kenmerkende gewoonte het bestaan te ontkennen van al wat hij niet zien *wil* en *zoo* krijgt de argelooze prentenbeschouwer den indruk dat al de leelijke dingen, die elders het leven bezwaren of bedreigen, in dit gelukkige land niet bestaan.

Het is een wonderbaar fascineerend beeld eener oppervlakkig-zelfgenoegzame wereld, die er genot in vindt datgene in vroolijke kleuren afgebeeld te zien, wat dagelijks in minder fraaie vormen aan het oog voorbijtrekt of henzelf in hun woningen gebeurt.

Hun prenten moeten *mooier* zijn dan het leven zelf. De straatzangeressen, Afb. 12, de bedelaars en de bloemenmeisjes, de straatdansers en de acrobaten, de venters van allerlei waren en al het andere kleine volk dat met groote drukte en uitroepen de volksbuurten van Yedo vult, is op de prenten altijd gekleed in onberispelijke, ongesleten en onverschoten kleeding en is steeds uit de jeugd der natie gerecru-teerd, en, waar het kan, door jonge meisjes vertegenwoordigd.

Een zorgeloos volkje leeft op die prenten, een volkje dat door en door tevreden is met zijn simpel bakje rijst en zijn stukje gedroogde visch, dat kleurig en onbevungen zijn leven toont en dat, geïdealiseerd door den schoonen schijn, den prentenminnaar wordt tot een onuitputtelijken bron van aesthetisch genot.

De ellende der, in *onze* oogen, diep rampzalige vrouwen, die 's avonds onverschillig en apathisch achter de tralies aan den straatkant der Yoshiwarahuizen onbewegelijk zitten te wachten op genotzoekende mannen en die heur dagen doorbrengen in verveling en de nachten vaak doorwaken in een orgie van muziek, dronkenschap en wellust, is slechts zelden op de prenten afgebeeld. Wel echter diezelfde vrouwen, *nu* als mooie, statige gestalten, gekleed in de fraaist denkbare kleeding, met hooge geta <sup>1)</sup> onder de voeten en de hoofden getooid met zorgvuldig opgebouwde kapsels van grooten omvang, soms al te rijk bestoken met mooie haarnaalden en goudgelakte kammen. Zoo uitgedost wandelen zij langzaam in de groote Nieuwjaarsprocessie, heur glorie-dag vierend, begeleid door enkele vrouwen van lageren rang en vertoonen aan de gapers langs den kant heur nieuwe, zijden en brocaat prachtgewaden en heur met poeder en schmink bedekte lijk-witte en maskerachtige aangezichten. Het is het groote feest van de koninginnen van den nacht, een vertooning van schoonheid, een festijn van lijn, kleur en

---

<sup>1)</sup> Geta, houten sandalen op klossen.



Afb. 12. Harunobu. Twee straatzangeressen, waarvan die rechts de samizen en de andere de kokyū bespeelt ter begeleiding van haar zang





Afb. 14. Shunyei. Drie acteurs



Afb. 15. Toyokuni. De Geest van Kasane  
verschijnend aan Yoyemen, haar echtgenoot. Tooneelscène

---

groepering, een poging tot rehabilitatie van de ontucht, een brok cultuurhistorie zonder tegenhanger in geheel de wereld! Afb. 13.

De acteursportretten zijn met deze oiranportretten niet te vergelijken. *Hier* beelden de kunstenaars den, op het tooneel reeds aanwezigen uiterlijken schijn, slechts na, en blijven daardoor vaak achter bij hun voorbeelden. Op het tooneel toch worden de situaties reeds gegeven zooals zij ze in hun kunst zouden willen vastleggen en zij behoeven *niets* te verfraaien. Bij de oiran wordt door de meesters alle gewicht gelegd op de fraaie, in schitterende kleuren gloeiende kleding, de vrijwel uitdrukkingloze gezichten dringen tot eenvormigheid in de weergave en de rustige gebaren spreken noch van liefde, noch van temperament, noch van eenige innerlijke emotie. Op het tooneel echter is elk gebaar *scherp* aangeduid tot uiting gebracht, de gelaatstreken bewegen zich heftig, de gebaren zijn breeder en forscher dan het werkelijke leven ze ooit vertoont en alles is er op toegelegd om van het volle effect eener situatie niets te doen verloren gaan. Hier wordt de acteur dramatisch en *moet* hij het zijn, worden moord en zelfmoord en alle zonden der menschen bedreven, herleven de groote helden die Japan hebben gemaakt, spelen spoken en demonen hun duivelsch spel, kortom, *hier* is beweging, oerkracht, adel en misdaad, hartstocht, geloof en bijgeloof versmolten tot één groot geheel van onbegrijpelijke eenheid en geweldige waarheid, door groote schoonheid verheerlijkt. Afb. 14, 15, 16.

Het latere, burgerlijke drama's behandelende tooneel, is rustiger en gewoner, maar ook dit is toch meestal gericht op heftige conflicten en ook daarbij zijn al de elementen aanwezig, die hiervoor zijn genoemd. Hier is echter een zeker sentimenteel element onmiskenbaar bijgevoegd.

Naast de hiervoor behandelde groepen die in de prentkunst zeker de belangrijkste zijn, treden, vooral in den lateren tijd, nog twee kleinere op, die alles schijnen te weerspreken wat ik hiervoor over den geest der Ukiyoye heb gezegd. Deze twee groepen zijn de illustraties van demonenverhalen en de soms afschuwwekkende voorstellingen van bloedigen strijd, moord en zelfmoord. Zij zijn, voor zoover zij niet werden ontleend aan oudere legenden, meestal illustreringen der latere fantastische roman-litteratuur. De ontstellende realiteit dezer spoken, demonen en met bloed overstroomde gruwelijkheden schijnt nauwelijks anders te kunnen worden opgevat dan als ontstaan in de door en door zieke hersenen van soms zeer goede kunstenaars. Dat zij ontstaan *konden*, dat verschillende uitgevers het risico dezer prenten op zich durfden nemen en dat zij blijkbaar heur weg naar het publiek hebben gevonden, bewijst evenwel dat in de 19de eeuw, want daartoe behooren zij allen, de rustige, blijmoedige geest der Yedo-bevolking aan het tanen was. Afb. 17, 18.

Als men bedenkt dat om de, in 1830 door Hokusai gepubliceerde, thans wereldberoemde vijf prenten der Hyaku Monogatari-serie, die volgens het plan uit 100 bladen zou moeten bestaan, maar niet verder werd doorgezet, zich de legende vormde dat, tengevolge van het afgrijzen van het publiek voor deze vreeselijke demonen-interpretaties, de verdere uitgave werd gestaakt; maar dat slechts zeer weinig jaren later prenten waarbij die van Hokusai kinderspel waren, door tientallen kunstenaars werden gemaakt en het publiek er toen *niet* meer voor



Afb. 16. Toyokuni, De Veerman. Acteur

---

terugweek, dan kan men gerust constateeren dat er in den geest der bevolking een groote verandering had plaats gegrepen.

Het was de geest van decadentie die hier, zoowel als elders in Japan, voortwoekerde en die voor ons het meest en duidelijkst spreekt uit de prenten van dien tijd. Die decadentie vertoonde zich echter niet als een verweking der kunstvormen, maar als een verruwing. De teekening wordt veel minder overwogen, de uitvoering wordt slordiger, de rust van vroeger gaat ontbreken, de kleuren worden harder en gemeener en de lust aan eenvoudige, vriendelijke huiselijke scenes gaat verloren. De tooneel- en de historieprent, de laatste vaak nauwelijks te onderscheiden van de illustraties der woeste romans die in dien tijd de markt overstroonden, gaven den toon aan. Dat in *die* dagen ook de van bloed druipende moordprenten en de niet minder griezelige bladen met demonen en spoken in gunst kwamen, lijkt volkomen en règle.

Maar in dienzelfden tijd van verval ontstond het landschap in de prentkunst. Wel waren in alle tijden der Ukiyoye de landschappen geen bepaalde uitzondering. Zij kwamen voor als topografische streek-overzichten van soms kinderlijk primitieve conceptie of dienden als achtergronden voor de eigenlijke hoofdfiguren der prent en waren als zoodanig een niet zelfstandig onderdeel. Het betrekkelijk zeer kleine aantal *werkelijke* landschappen bepaalde zich vrijwel tot de acht beroemde gezichten van het Biwameer.

Het landschap, in de eerste helft der 19de eeuw vooral door twee kunstenaars, Hokusai en Hiroshige tot grooten bloei en populariteit gebracht, past m.i. naar zijn aard slecht in het kader der Ukiyoye. Het wordt er echter algemeen toe gerekend. Op enkele uitzonderingen na, en deze behooren mee tot de machtigste scheppingen der prentkunst, heeft het landschap zich echter niet weten los te maken van den mensch, die op deze prenten evenwel, zoowel in type en beweging, als in groepeerings en kleeding niet overeenstemt met de elders algemeen voorkomende, meer traditioneele gestalten.

Hier treedt bijv. het caricaturistische element, dat in de Ukiyoye vrijwel geheel ontbreekt, nogal erg op den voorgrond en drijft den kunstenaar er toe op goedige, maar soms ook onbarmhartige wijze den spot te drijven met zijn sujetten, die meestal eenvoudige boeren, koelies, marskramers en straatmuzikanten en een enkele maal ook bedelmonniken of slonzige vrouwen zijn.

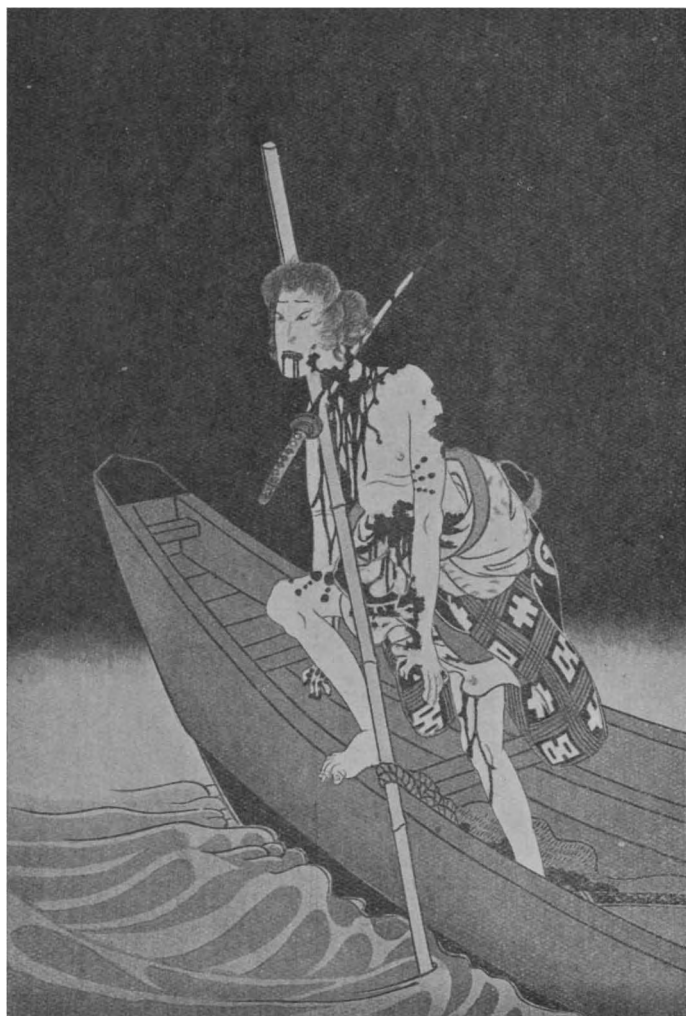
In deze landschappen blijkt het *gezicht op* en de *ontwikkeling van* het landschap in enkele gevallen sporen te dragen van Europeeschen invloed. Perspectief, waterspiegeling en schaduw, hoe slecht ook begrepen, worden hier en daar toegepast, de kunstenaar schijnt niet meer zoo uitsluitend het landschap van een hooggelegen standpunt uit te moeten zien en doet daardoor de dingen beter uitkomen tegen den lager gelegen horizont, daarmee gelijktijdig een wijdere lucht spannend boven de vlakten.

In tegenstelling met de zeer groote onrust die de prenten uit dit tijdperk vertoonen, wordt de landschapsprent voor een deel beheerscht door sereene rust en zou dit stellig nog in grooter mate zijn als niet zulk een groot deel dezer prenten zorgvuldiger en met minder harde kleuren was gedrukt.

Dit is, hoe vreemd het ook moge schijnen, zelfs van toepassing op Hokusai's



Afb. 17. Yoshitoshi. De geest van Oiwa



Afb. 18. Hirosada. Spook, het slachtoffer van bloedige wraak

hooge Fuji-yama te midden van een onweer, en voor de hoog opgezweepte brandingsgolven van zijn prachtige Kanazawaprent, evengoed als wij dit ook terugvinden in sommige stormscènes met de door den winddruk neergebogen boomen in Hiroshige's landschapseriën. Deze kunstenaars hebben de heftige uitingen der natuur ondergeschikt weten te maken aan het landschap, dat, wat er ook aan forsche kracht overheen moge gieren, innerlijk volkomen onbewogen zal blijven in zijn wijden en hoogten en in zijn, op den bodem zich afteekenende

62

---

formaties. Hoe volkomen anders deze landschappen ook gezien en weergegeven mogen zijn dan de prachtige, in zilvergrijze nevelen wegdroomende ideaal-landschappen der onder den invloed der machtige Zen-leer produceerende Kanō-meesters, toch hebben zij dit ééne, groote, voor de Boeddhistische wereld zoo onzegbaar machtige element der onverstoorbare rust met elkander gemeen.

*Zoo werkt*, in dezen tijd van de, door een al te lange vrede en voorspoed decadent geworden bevolking, die behalve in geëxalteerde romans, *alleen* nog in de onrust en geforceerdheid der prenten, en, als opperste uiting daarvan, in de demonische spook- en bloedprenten, de bedwelming kon vinden die hen bevredigde, de *landschapskunst* als een kalmeerend en weldadig tegengif.

Welke oplossing de tijd zou gegeven hebben aan de dreigende geestelijk-maatschappelijke conflicten dier dagen en aan de daarmee samenhangende kunstuitingen, weten wij niet. De kanonnen van Admiraal Perry luidden in 1853 het einde in van alle ondergronds woelende onrust en brachten in 1868 de geheele bevolking als één man ertoe, in een spontaan geestdriftige losbarsting van hoog oplaaierend patriotisme, *den Keizer*, die sedert de 12de eeuw door al de geslachten van Shōgun als wereldlijk vorst was ter zijde geschoven, als Opperheer te erkennen en tot in den dood te gehoorzamen.

---

## WIE VOND DE BOEKDRUKKUNST UIT?

DOOR J. D. C. VAN DOKKUM

Van tevoren wil ik waarschuwen : dit is geen geleerde studie, door oeroude documenten gestaafd en gesteund, geen opsomming van technische en historische bijzonderheden en argumenten, maar slechts een overdenking, een beschouwing. Bovendien is wat ik hier zeggen wil een weinig kettersch.

Het onderwerp is door scherpzinnige onderzoekers vrijwel uitgeput en het is nauwelijks mogelijk, dat uit verborgen archieven nog nieuwe dingen aan het licht zullen komen, die de talrijke veronderstellingen tot onomstootelijke feiten verheffen.

Zoowel de Coster-legende als het Gutenberg-vraagstuk hebben ijverige voorvechters gevonden, die, lang niet altijd op vriendelijke wijze, tegen elkander zijn tekeer gegaan. In de 19de eeuw zijn het o.a. twee in het buitenland woonachtige Hollanders geweest, Hessels en Van der Linde, die in een vinnigen pennestrijd ieder een der beide helden van de pers, Coster en Gutenberg, op manmoedige wijze hebben verdedigd. In later tijd zijn de papieren van Gutenberg gestegen, maar vervolgens weder een weinig gedaald toen de Enschedé's en nog later Zedler met vele technische bijzonderheden de mogelijkheid der Nederlandsche prioriteit weder hebben naar voren gebracht.

De slotsom van al deze geleerde vertoogen echter is, dat noch ter eene noch ter andere zijde volkomen zekerheid is verkregen en nog steeds blijft het een min of meer open vraag, of Haarlem dan wel Mainz de wieg is geweest, waarin de oudste wiegedrukken gebakerd werden. Het vraagstuk als geheel is thans iets als een nationale geloofsquaestie geworden, waarbij (dit valt niet te ontkennen) de Gutenbergianen in de meerderheid zijn. Toen ik echter onlangs een bekend



---

Nederlandsch incunabilist, een man van groote verdiensten, de Nederlandsche rechten op prioriteit op hooghartige wijze hoorde verwerpen, wist ik toch, dat hier meer een gevoelsovertuiging aan het woord was dan volstrekke wetenschappelijke zekerheid.

Ik heb altijd eenige sympathie gevoeld voor dat aardige Haarlemsche vertelseltje van dien goeden, eenvoudigen Laurens Coster, die met zijn kinderen naar den Hout ging en daar letters sneed in een beukenstam, zooals het duizenden voor en na hem hebben gedaan. Hij echter deed toch ook iets bijzonders : om zijn kinderen te plezieren liet hij de letters niet in den boombast zitten, maar sneed ze los, wikkelde ze in een papiertje en nam ze mee naar huis. Het had geregend en de boombast was vochtig en toen hij thuis kwam en de letters uit het papiertje nam, zag hij, dat ze zichzelf op den witten grond hadden afgedrukt, en dit bracht hem op de gedachte, de toevallige ontdekking in toepassing te brengen en de drukwerken te vervaardigen, die thans nog als „Costeriana” veroordeeld zijn om de aanspraken te verdedigen van Nederland in een vraagstuk, dat vele jaren de wereld der bibliographen en bibliophilen in rep en roer heeft gebracht en nog steeds niet geheel heeft opgehouden dit te doen.

Men zal er mij niet van verdenken dat ik dit verhaaltje à sérieux neem of er eenige bewijskracht aan toeken. Het schijnt me b.v. al vrij zonderling, dat die goede Coster een stuk papier in z'n zak had in een tijd, toen het gebruik van papier nog verre van algemeen was : bovendien was het toch min of meer onnoozel, dat hij dit voorvalletje noodig had, om tot de ontdekking te komen, dat de vochtige letters op het papier een afdruk achterlieten. Stempels in hout en metaal waren er reeds lang vóór dien tijd en kunnen aan den koster van den St. Bavo bezwaarlijk geheel onbekend geweest zijn.

Niettemin is dit aardige, onwaarschijnlijke verhaaltje toch wel degelijk kenschetsend voor het geheele vraagstuk van de uitvinding der boekdrukkunst. Het symboliseert geen *uitvinding*, maar een toevallige *ontdekking* en dit lijkt mij de kern van het geheele geval.

Het schijnt me twijfelachtig, of men bij de boekdrukkunst wel van een uitvinding en een uitvinder spreken kan, zelfs indien men de quaestie beperkt tot het drukken met losse letters. Gutenbergs grootheid heeft men gepoogd, te verzekeren door hem voor te stellen als den eersten lettersnijder en lettergieter en als den uitvinder van de drukpers, den eersten dus, die het beginsel der typographie in waardevolle praktijk omzette, terwijl men dan aan Coster, of althans aan een Nederlander, de eer wilde gunnen de eerste te zijn geweest, die met losse letters drukte, welke in zandvorm werden gegoten (Zedler).

Daarmede is echter de quaestie der uitvinding m.i. in een volkomen onzuivere positie gebracht. Voordat er met losse letters gedrukt werd, drukten de xylographen reeds van gesneden houten platen en dit was toch ook een vorm van drukkunst, waarvan wordt aangenomen, dat ze voornamelijk in Nederland haar oorsprong vond, ofschoon tot nog toe geen naam van een uitvinder bekend is.

Van de uitvinding der drukkunst met losse letters, waarover eigenlijk in het bijzonder de strijd gaat, kan dus in strikten zin slechts gesproken worden als van een voortzetting eener veel oudere vinding, waarvan de oorsprong in een geheimzinnig duister verscholen ligt en die berust op een principe, dat in den loop

**Top Left Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

**Top Right Text:**  
 In hoc in hō indigni. vi. ca  
 qd dicitur petre h̄m̄m  
 dicitur in valle p̄ rotari  
 oes irrigadi: et figura  
 bat uirginē mariam  
 gignolam sine corrupti  
 one uirginatū et  
 ip̄a in m̄fūone

**Top Middle Image:** Illustration of two figures, likely prophets or kings, seated under a gothic archway. One figure is on the left, wearing a crown and holding a staff. The other is on the right, also wearing a crown and holding a staff.

**Top Middle Labels:** *Isayas. vi.* and *David*

**Top Middle Banner:** *Ecce uos o capiet et pariet h̄m̄m* and *Det̄us dñs sic palma in bello*

**Middle Left Image:** Illustration of the Fall of Man. A woman stands on the left, looking towards a serpent on the right. A tree is in the background.

**Middle Middle Image:** Illustration of the Nativity. A woman is seated on the left, holding a book. A child is lying on the ground in the center. A woman is seated on the right, holding a book. A banner above them reads *Et dicitur dñs in h̄m̄m*.

**Middle Right Image:** Illustration of a man kneeling in prayer before a tree. A banner above him reads *Et dicitur dñs in h̄m̄m*.

**Middle Bottom Left Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

**Middle Bottom Middle Image:** Illustration of two figures, likely prophets or kings, seated under a gothic archway. One figure is on the left, wearing a crown and holding a staff. The other is on the right, also wearing a crown and holding a staff.

**Middle Bottom Right Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

**Bottom Left Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

**Bottom Middle Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

**Bottom Right Text:**  
 In hoc in archa. in cap. qd  
 dicitur dñs super cub super  
 p̄t̄m tñm gradieret et postea  
 a ibidem legitur de serpente  
 et uideret: ip̄a dicitur  
 capd tñm et in m̄diabere  
 calcauero ei⁹: n̄a istd in  
 aliteratōe die marie gl̄a  
 se uirgib̄ adpleta est

---

der tijden tot geleidelijke ontwikkeling kwam. In werkelijkheid is er dus bij gebrek aan positieve gegevens, geen tijdstip te bepalen, waarop de boekdruk-kunst werd *uitgevonden*; uit een schakel van kleine vindingen en ontdekkingen is ze langzamerhand gegroeid, en het drukken met losse letters is een der fasen in dezen ontwikkelingsgang, die voor de voortzetting en volmaking ervan van bijzonder belang was.

Het lijkt me in dit verband zelfs hoogst onwaarschijnlijk, dat deze overgang tot stand is gekomen door de vinding van één mensch; veeleer ligt het vermoeden voor de hand, dat verschillende personen bijna gelijktijdig op de gedachte zijn gekomen, om uit de gesneden drukplaat de letters los te maken door uitsteken of uitzagen. Als een argument tegen deze veronderstelling wordt aangevoerd, dat het drukken met losse houten letters groote technische moeilijkheden oplevert; maar dit zal dan ook hebben geleid tot het vervaardigen, eventueel gieten, van metalen letters.

Men kan er nauwelijks aan twifelen, dat de oudste proeven van drukkunst in Europa in de kloosters zijn tot stand gekomen, waar in den loop der eeuwen het „monnikenwerk” van het vervaardigen van fraaie manuscripten meer en meer tot bloei was gekomen.

Het schrijven, of liever het teekenen, van deze omvangrijke boekdeelen was een zeer tijdroovend werk; daartegenover echter stond het feit, dat het lezen een kunst was, die in de vroege middeleeuwen buiten de geestelijkheid slechts weinigen verstonden. De krijgshaftige edelen achtten het, op weinige excepties na, beneden hun waardigheid; slechts enkele geleerde vorsten overwonnen dit vooroordeel. Tot ongeveer de 14de eeuw was dus de vraag naar boeken gering en de arbeid der kloosterschrijvers kon daaraan zonder moeite tegemoet komen. Onder den invloed der renaissance echter, ontwikkelde zich de belangstelling voor kunst en wetenschap ook buiten de geestelijkheid en de vorstenhoven. Met de opkomst van het geleerdendom en de burgermaatschappij, de universiteiten, de scholen, kwam er langzamerhand een veel grooter vraag naar leerstof, en het viel den kloosterschrijvers meer en meer bezwaarlijk om aan deze vraag te voldoen, omdat daarbij ook de behoefte aan een lageren prijs voor het boek een rol speelde. Het ligt voor de hand, dat men toen ging denken over een minder tijdroovende en daardoor tevens goedkoopere wijze van produceeren. Deze mogelijkheid werd bovendien in de hand gewerkt doordat in de 15de eeuw het veel goedkoopere lompenpapier het kostbare perkament ging vervangen, wat tevens de begeerte ingaf, om tot nog lagere prijzen te komen door bekorting van den arbeidstijd. Voorbeelden voor deze mogelijkheid werden aangetroffen in de cultuur van verre landen. Als missionarissen waren geestelijken reeds in dien vroegen tijd doorgedrongen tot streken als Tibet, Japan, China, Arabië en hier, wellicht in het bijzonder in China, kan men de drukmethode met houtsnede hebben leeren kennen, die daar sedert de 10de eeuw voor de vervaardiging van boeken reeds in zwang was.

Langs dezen weg vermoedelijk kwam de xylographie naar Europa en ontstonden de oudste bekende drukken, de zoogenaamde „blokboeken”, die feitelijk niets anders waren dan een surrogaat, een vervalsching van handschriften. Vandaar ook, dat de namen hunner makers in de diepste geheimzinnigheid

---

gehuld zijn. Hun vervaardiging berustte op een procédé, dat zich als zuiver handwerk voordeed en dat ook de vervaardigers niet aan anderen wilden verraden. In zeker opzicht echter waren de blokboeken reeds meer volmaakte proeven van deze kloosterindustrie, en het lijkt me hoogst waarschijnlijk, dat daaraan nog een andere ontwikkelingsfase is voorafgegaan.

Un averti en vaut deux, en voor hen die eenigszins technisch onderlegd zijn, is het niet moeilijk het blokboek zoowel van de kloostermanuscripten als van de drukken met losse letter te onderscheiden. Met laatstgenoemde vertoonen de xylographen een duidelijk verschil, omdat de bladspiegel de eigenschappen vertoont van geschreven schrift, waarbij letters of lettercombinaties van dezelfde soort afwijkingen te zien geven in vorm en grootte. Hierdoor konden ook de tijdgenooten gemakkelijk de dupe worden der vervalsching, die later gekenmerkt is als „ars artificialiter scribendi”. (Waldvogel).

Aan de handschriftvervalsching door de blokboeken is echter, naar ik vermoed hoewel ik het nimmer zal kunnen bewijzen, een veel geraffineerder semi-mechanische vervalsching vooraf gegaan. We kunnen ons voorstellen, dat het afdrucken der gesneden blokken in den beginne geenszins vlot verlopen is door gemis van geschikten drukinkt of door andere technische defecten. Nochtans kon een zwakke of technisch onvolkomen druk, die niettemin in meerdere exemplaren vermenigvuldigd kon worden, de productie-methode bespoedigen. De onvolkomen afdruk kon gemakkelijk uit de hand worden bijgewerkt en daardoor kwam het handschrift veel sneller gereed dan wanneer men door passen en meten en linieeren den bladspiegel telkens opnieuw moest samenstellen. Misschien zijn in de latere periode der kloosterschrijverij vele manuscripten langs dezen weg vervaardigd, toen een sneller en goedkooper productie gevraagd werd en bovendien de drang der concurrentie in het boekenvak zich reeds begon te doen gelden. Dat dit met de pen bijwerken van slechte of zwakke drukken ook in later tijd nog wel geschiedde, kan men constateeren zelfs op een facsimile eener bladzijde uit het zeer waarschijnlijk ten onrechte aan Gutenberg toegeschreven „Missale Speciale” van 1455.

In dien gang van zaken ligt ook de verklaring van den nevel van mysterie, die de eerste pogingen tot het mechanisch vervaardigen van boeken omhult, en die de namen der pioniers op dit gebied in werkelijkheid nimmermeer voor het forum der openbaarheid zal doen verschijnen.

Hoezeer de zucht, om de eerste drukken te doen schijnen wat ze niet waren, namelijk kloosterhandschriften, was doorgedrongen, blijkt zelfs nog uit de monumenten van typographie, die op naam van Gutenberg staan. De lettervorm, de rubricering, de verluchting met uit de hand ingevoegde miniaturen en randversieringen, vertoont duidelijke aansluiting bij het beste werk der klooster-ateliers. Vandaar ook, dat er over de resultaten van den arbeid der eerste drukkers en over hun persoon en leven zoo weinig zekerheid bestaat. Men denke slechts aan den historischen roman van Gutenberg's leven, zooals die ons door Duitsche geleerden, hypothese op hypothese stapelend, als wetenschap wordt opgedischt. De oudste drukkers werkten in het geheim en hadden grondige reden met hun „kunst van mechanisch schrijven” (ars artificialiter scribendi) de openbaarheid te schuwen. Zelfs de 42-regelige Bijbel draagt geen colophon

---

of drukkersmerk en dit meesterwerk, gelijk zoovele anderen, verbergt dus den naam van zijn maker, die zich toch op dit werkstuk terecht mocht verhoovardigen. Het is een vergeefsche strijd, om met scherpzinnige onderzoekingen, argumenten, conclusies te vorschen naar de prioriteit der uitvinding van de boekdrukkunst in Nederland of in Duitschland. Vrij algemeen wordt reeds aangenomen, dat in Nederland de oudste blokdrukken zijn ontstaan, maar het lijkt me overigens meer dan waarschijnlijk, dat aan geen der beide landen de de eer der prioriteit ten volle toekomt. Niemand zal ooit met volledige juistheid kunnen zeggen, welke preliminaireren de uitvinding hebben voorbereid, die aan Gutenberg of Coster wordt toegeschreven. De kloosterdrukkerijen hadden hun geheimen, die zich nog wel over andere vindingen kunnen hebben uitgestrekt dan het drukken op gesneden houtblokken. Ik denk hier b.v. aan de navolging der boekbinders-stempels ook voor letterdruk, en de losse houten letters van de Italiaan Castaldi. Wie weet of de zoogenaamde „uitvinders” niet de eerste zijn geweest, die deze kloostergeheimen hebben ontdekt en aan de openbaarheid prijsgegeven. In elk geval hebben zij weinig meer gedaan dan de ontwikkelingsgang van een principe, dat voortkwam uit den drang des tijds en de geestelijke stroomingen, te bespoedigen en tot een zekere volmaking te brengen, en ofschoon dit alles als buitengewoon verdienstelijk kan worden aangemerkt, kan het hun toch geen aanspraak doen maken op den titel van *uitvinders* der boekdrukkunst in den volstrekten zin van dit woord, omdat ze, zij het ook met groote intelligentie, slechts wijzigden, bevorderden wat anderen vóór hen, reeds hadden bedacht en voorbereid. De Egyptische en Romeinsche stempelsnijders, de Chineesche hout-snijders, de kloosterschrijvers, de middeleeuwsche xylographen, Coster (of nog beter Haarlem), Gutenberg (Mainz), Fust, Schöffer, Waldvogel, Castaldi, Caxton, Frobenius, Gryphius, Aldus, Plantijn, Elsevier, Didot, Bodoni enz. enz., deze allen zijn schakels geweest van vrijwel gelijke waarde in den ontwikkelingsgang van een ontdekking, die op natuurlijke wijze uit de behoefte van den tijd was voortgekomen als een bloem, die ontluikt in het seizoen, dat voor de ontplooiing van haar volle schoonheid zich het best eigent. Het heeft geen zin, strijd te voeren over de prioriteit van Nederland of Duitschland, van Coster of Gutenberg, een vruchtelozen strijd, die nimmer tot volkomen klaarheid voeren kan.

Er zijn in den lateren tijd overal monumenten opgericht „voor den onbekenden soldaat”, om de naamlooze helden te vieren, die in den wereldoorlog het leven lieten. Indien men den waren ontdekker, of, wil men den uitvinder van de boekdrukkunst wenscht te eeren, dan volge men deze methode en richte geen standbeelden op voor bepaalde personen, maar een monument voor DEN ONBEKENDEN DRUKKER! Want de ware ontdekker van het principe der drukkunst verbergt zijn anonymiteit in den nevel der eeuwen, omdat hij ten slotte niets meer was dan een vindingrijk knutselaar aan wiens vernuftige bedenkensels niemand bijzonder gewicht hechtte. Zelf heeft hij niet kunnen vermoeden, dat hij onbewust een belangrijk voorvechter was op het veld van den grooten cultuurstrijd, die het licht van den nieuwen tijd ophief boven het schemerduister der middeleeuwen.





Afb. 28. Ichiryusai Hiroshige. Tokaido-serie, Station Narumi. Landschap-serieprent ter aanprijzing van plaatselijke producten (zie pag. 44), in dit geval Arimatsu-textielen die in het winkeltje links worden te koop geboden

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

VIJFDE JAARGANG  
OCT. 1935 · NUMMER 5

A. W. BARTEN, J. D. C. VANDOKKUM  
KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER  
B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

---

## BESCHOUWINGEN OVER JAPANSCH PRENTEN

LEZING GEHOUDEN VOOR HET NEDERLANDSCH VERBOND VAN BOEKEN-  
VRIENDEN OP 19 FEBRUARI 1935

DOOR B. MODDERMAN

### III

Onder de vele tienduizenden prenten die in bijna twee en een halve eeuw grootendeels alleen in Yedo werden uitgegeven, komt een kleine, uiterst interessante groep voor, die op een in de teekening weggestopte wijze door middel van cijfers of door andere aanduidingen, de korte of de lange maanden van het jaar aangeven. Deze soort wordt aangeduid als geheimkalenders of Ryakurekibladen. Afb. 19.

Het ligt niet in mijn bedoeling een uitlegging te geven van de zeer gecompliceerde wijzen waarop de verschillende tijdsbepalingen in Japan kunnen worden uitgedrukt, ik bepaal mij hier uitsluitend tot de mededeeling dat het uit 12, resp. 13 maanden bestaande zonnejaar was verdeeld in lange en in korte maanden, die op willekeurige wijze voor elk geheel jaar opnieuw werden gerangschikt. Zoo was bijv. het jaar 1765 aldus verdeeld dat de 1e, 4e, 7e, 9e, 11e en 12e maand kort waren, terwijl de overige de lange maanden vormden. Deze cijfers waren in de teekening der geheimkalenders ingenieus en dikwijls zeer decoratief verwerkt en soms zelfs bijna onvindbaar in versierende onderdeelen opgelost.

De Ryakurekibladen zijn voor een groot deel in 1765 ontstaan. Zij vormen in dit speciale jaar een prentenkern van groote beteekenis, waarvan de uitstralingen misschien nog niet voldoende zijn erkend. Wie ze maakten is grootendeels onzeker, de bladen zijn voor een deel niet gesigineerd en dragen voor een ander deel onbekende namen. De vele raadselen die deze groep omgeven zijn nog niet bevredigend verklaard, het staat echter vast dat de grootste kunstenaar uit dien tijd, Harunobu, de beste bladen ervan heeft geleverd.

Al deze, in 1765 ontstane bladen houden verband met een kunstenaarsclub, wier leden deze drukjes omstreeks Nieuwjaar onder elkaar uitwisselden of aan vrienden ten geschenke gaven.

Hoewel de kleine groep der Ryakurekibladen van betrekkelijk gering belang schijnt, is toch de waarschijnlijkheid dat hieruit de *surimono* zijn voortgekomen van groote beteekenis.





Afb. 19. Suzuki Harunobu. Ryakurekiblad. De cijfers der maanden zijn in de kledingversiering verwerkt. Signatuur Meikodo ko.

---

De surimono zijn fijne, bijna altijd uiterst zorgvuldig geteekende en fraai gedrukte prentjes, die zoowel door de gebruikte formaten, het prachtig blanke, vleezige papier, de groote hoeveelheid kleuren, als door het kwistige gebruik van reliëfdruk en bestrooiing met goud-, zilver- en paarlemoerpoeders zich van de overige prentsoorten onderscheiden. Zij vormen de rijkst uitgewerkte klasse der prentkunst en behooren allen in de allerlaatste jaren der 18de en de eerste helft der 19de eeuw thuis. Afb. 20, 21 en 22.

Het is alsof de kunstenaars, die misschien reeds in die eerste jaren de begin-kenteekenen van het komende verval voorvoelden, of er, later, de gevolgen van ondervonden, uit protest tegen de dreigende en zich al te snel ontwikkelende vergroving, met deze kleine kabinetstukjes het beste en het meesterlijkste wilden scheppen waartoe de houtsnede in staat was.

De surimono zijn gelegenheidsprentjes. Een groot deel ervan houdt verband met de periodiek weerkerende feesten, inzonderheid met de Nieuwjaarsviering, andere duiden op belangrijke gebeurtenissen in het leven der personen die ze voor zich deden ontwerpen en van de rest is de aanleiding die voor het maken ervan bestond, dikwijls niet na te speuren. Geheimkalenders zijn onder de surimono niet zeldzaam en behooren tot de groep der voor het Nieuwjaarsfeest ontworpenen. Alle dragen, buiten de eigenlijke voorstelling een aantal gedichtjes, meestal in de, 17 lettergrepen vertoonende vorm die haikai genoemd wordt, en die of de voorstelling verklaren, of in verband staan met de gelegenheid die aanleiding gaf tot het doen verschijnen der surimono.

Aan deze surimono hebben een zeer groot deel der kunstenaars medegewerkt, maar ook een groot aantal menschen die in de historie der prentkunst volslagen onbekenden zijn, maar die misschien aan een der andere takken van kleinkunst, bijv. als lakwerker of als netsukesnijder, verbonden waren, hebben hun signatuur op surimono geplaatst.

Hoewel vrijwel alle bekende meesters der genoemde periode surimono hebben gemaakt, behooren slechts weinige dezer prentjes tot de Ukiyoye. De meeste, of althans zeer vele ervan zijn sterk aan de Tosa-scholen verwant. En niet alleen *deze* wijken af van de gewone prentkunst door hun stijl, ook een groote groep andere is niet in het Ukiyoye-verband te brengen door de behandelde onderwerpen. Hiertoe behooren o.a. al de veelvuldige stillevenen.

Legenden en historische onderwerpen zijn zeer talrijk vertegenwoordigd en groote groepen daarvan, die in de gewone prentkunst zelden of nooit gezien worden, zijn op de surimono uitgebreid en met groote liefde behandeld.

Buiten Yedo, wier surimono doorgaans in een klein, bijna vierkant formaat verschenen, hebben ook Ōsaka en Kyōto zeer vele soorten geleverd. Deze zijn veelal bijna fantastisch groot, wijken in compositie en kleurengamma volslagen af van die uit Yedo, hebben een veel rijkeren gedichtentekst en ontberen de elegante fijnheid der Yedo-surimono ten eenenmale. Daar ook treden talrijke kunstenaars uit *andere* schilderscholen als surimonomeesters op, de Shijo-, de Maruyama, de latere Chineesche school bijv. zijn door verschillende goede meesters vertegenwoordigd.

Langzamerhand vestigt de aandacht der liefhebbers en verzamelaars zich meer en meer op deze, tot voor korte jaren vrijwel niet opgemerkte prentengroep,



Afb. 22 Yashima Gakutei. Surimono. Stilleven

welker omvang zeker ongedacht veel grooter zal blijken dan doorgaans wordt aangenomen en waarvan mag worden verondersteld dat ze, tengevolge van de zeer kleine oplagen waarin ze meestal gedrukt werden, een zeer groot percentage unica zal bevatten.



Afb. 20 Katsushika Hokusai (Taito) Surimono. Meisje te paard

Bij de vele onderwerpen die de prentkunst heeft verwerkt, zijn er, die of door hun gelijksoortigheid, of om andere redenen, vereenigd konden worden tot grootere of kleinere groepen of reeksen. Zulke seriën, verbonden door een gemeenschappelijken titel, zijn dan ook in groote menigte ontstaan en komen voor

---

in combinaties van slechts enkele prenten zoowel als in groote groepen wier aantal bladen de honderd soms ver overschrijdt.

Vele der gangbaarste seriën werden bijna gedurende het geheele verloop der Ukiyoye gemaakt door verschillende meesters en in de meest uiteenlopende interpretaties, maar bijna steeds met gebruikmaking der zelfde grondgegevens. Enkele dezer seriën zouden, als men maar de gelegenheid had ze in alle bewerkingen en compleet met elkander te vergelijken, volkomen voldoende zijn om een betrouwbaar stijloverzicht van de prentkunst samen te stellen, met uitzondering wellicht der allereerste jaren.

Deze seriën loopen over nagenoeg alle voorstellingen die de Ukiyoye heeft gebruikt. Zij zijn evenwel tot c.a. 1800 naar verhouding betrekkelijk zeldzaam onder de acteursportretten.

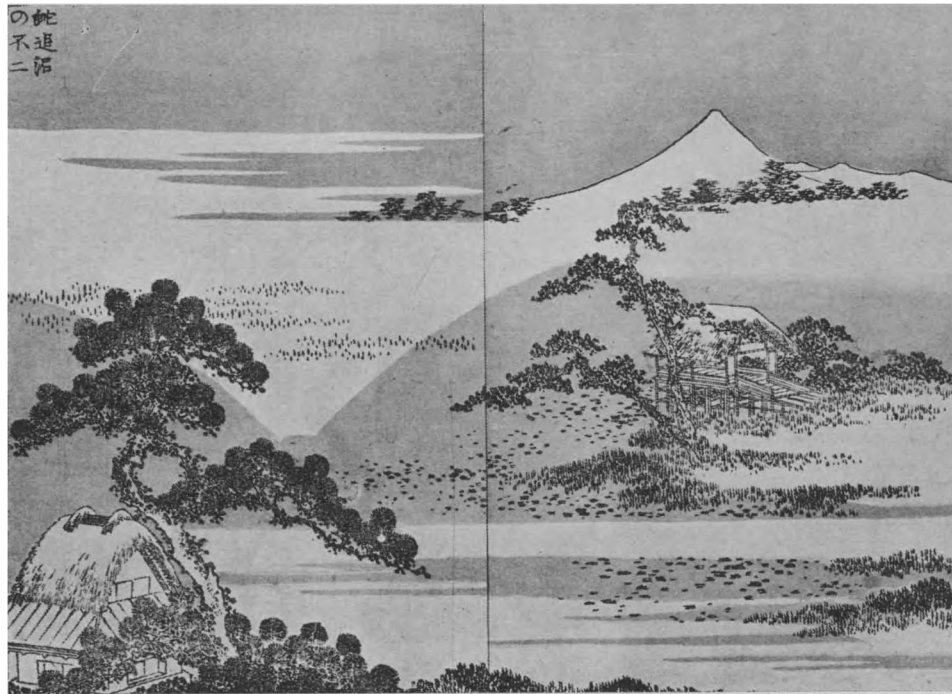
Enkele voorbeelden wil ik hier noemen, uitsluitend om den aard der samenstelling eenigszins te demonstreeren. Afb. 23 - 27.

Zeer geliefd zijn de Tamagawa-seriën geweest. Zij bestaan steeds uit slechts zes prenten die elk een der, in verschillende provincies bestaande Tama-gawa, Juweel-rivieren, afbeelden of symboliseeren. De rivier is echter bij deze *niet* de hoofdzaak, het is de legende of de associatie die aan elk dezer rivieren verbonden is waar het om gaat.

Een andere, die zeer belangrijk is om de reeds vroeg vrij veelvuldige toepassing, beeldt landschappen af aan het Biwameer bij Kyōto. Het zijn de z.g. Ōmi Hakkei, de Acht gezichten in de provincie Ōmi, waarin het Biwameer ligt. Deze serie is ontstaan in navolging van een dergelijke serie die de Chineezzen kenden van de mooiste en beroemdste landschappen van Hsiao Hsiang, den gecombineerden naam van twee rivieren in Honan. Ook deze, dikwijls zeer fraaie landschapsserie is verbonden met iets anders, n.l. met de stemmingen die zij bij den beschouwer geacht worden op te wekken en zij zijn in overeenstemming daarmede getiteld.

De beroemde seriën van landschappen aan enkele der groote wegen van Japan zijn zonder dergelijke nevenbedoeling. Het is vooral de groote heirweg tusschen Yedo en Kyōto, de z.g. Tokaidō die, steeds in 53 of 54 bladen, vele malen is afgebeeld. Afb. 28.

Oiran-seriën bestaan in overgroote hoeveelheid. Zij vertoonen dikwijls de beroemdste vrouwen uit de groote jōroya van het Yoshiwara, maar beelden ook wel het geheele vrouwenpersoneel van één enkel huis af. Ook komen zij voor in vergelijkingscombinaties als bijvoorbeeld : Zeven schoone vrouwen vergeleken met de Zeven Komachi. Van Ono no Komachi, met wie hier dus oiran worden vergeleken die door een pose of door een embleem herinneren aan deze beroemde 11de-eeuwsche dichteres-hofdame, bestaan nog andersoortige seriën, die Fūryū Nana Komachi worden geheeten. Deze geven gewoonlijk de zeven voornaamste episodes in het leven der dichteres weer, vanaf haar bloeitijd aan het weelderige Fujiwara-hof tot aan het einde haars levens, toen zij, oud en waanzinnig, als bedelares langs de wegen trok en op een omgevallen grafhout (sotoba), dat geheiligd was door de daarin uitgesneden boeddhistische emblemata, in een laatst, verlicht oogenblik, haar verstand herkreeg en haar ziel door de genade van Boeddha werd overgeplaatst naar het Westersche Paradijs.

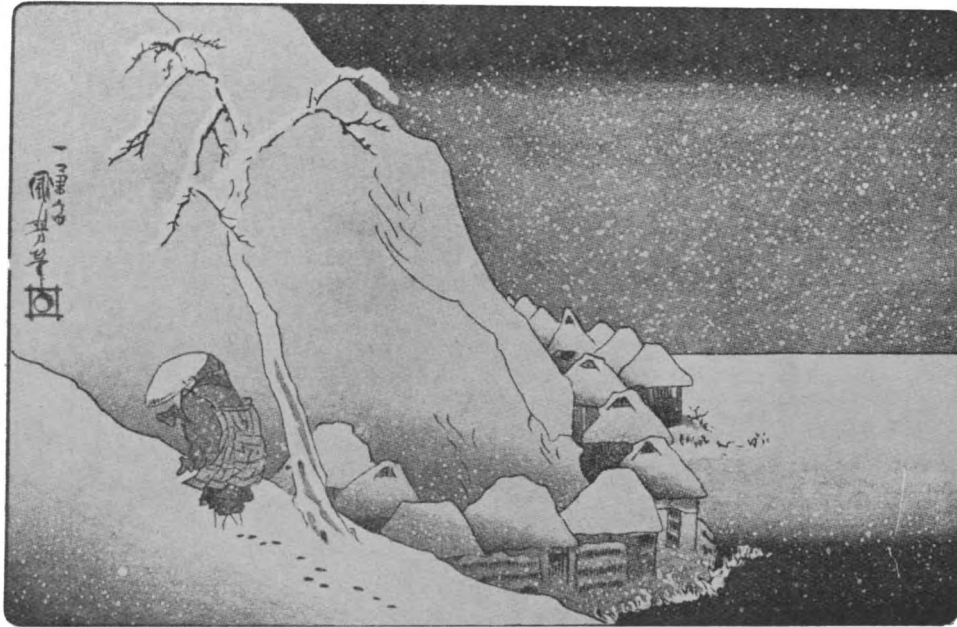


Afb. 25. Katsushika Hokusai. De Fuji-yama spiegelt zich in het water. Boekillustratie uit de serie der 100 Fujigezichten

Een andere rubriek omvat de groote helden en hun daden, bij voorkeur die uit het laatst der 12de eeuw toen de bloedige en langdurige strijd werd gestreden tusschen de Minamoto- en de Taira-geslachten en de heldenfiguren van Yoshitsune en Benkei het geheele land in eerbiedige bewondering brachten. In deze rubriek moet ook de historie der 47 Rōnin geplaatst worden die in de prentkunst wellicht het meeste voorkomt.

De 47 Rōnin, de gewezen samurai en dienaren van een daimyō, die gedwongen werd harakiri te plegen en die den dood van hun heer wilden wreken, slaagden daarin eerst na de overwinning van talloze moeilijkheden en sneden zich, nadat zij het afgeslagen hoofd van den vijand op het graf van den thans gewroken edelman hadden neergezet, zonder bedenken den buik open. Deze 47 mannen zijn tot op den huidigen dag de meest gevierde helden van Japan, hun graven op het kerkhof van den Sengakuji-tempel te Takanawa bij Tōkyo worden nog jaarlijks door duizenden pelgrims bezocht en missen nimmer de versiering van versche bloemen door eerbiedige bewonderaars daar neergelegd.

Het is voor de beschaving en voor de kunst van Japan van geweldig groote beteekenis geweest dat het in het einde der zesde eeuw met het Boeddhisme kennis maakte op het oogenblik dat het rijp scheen om van den staat van

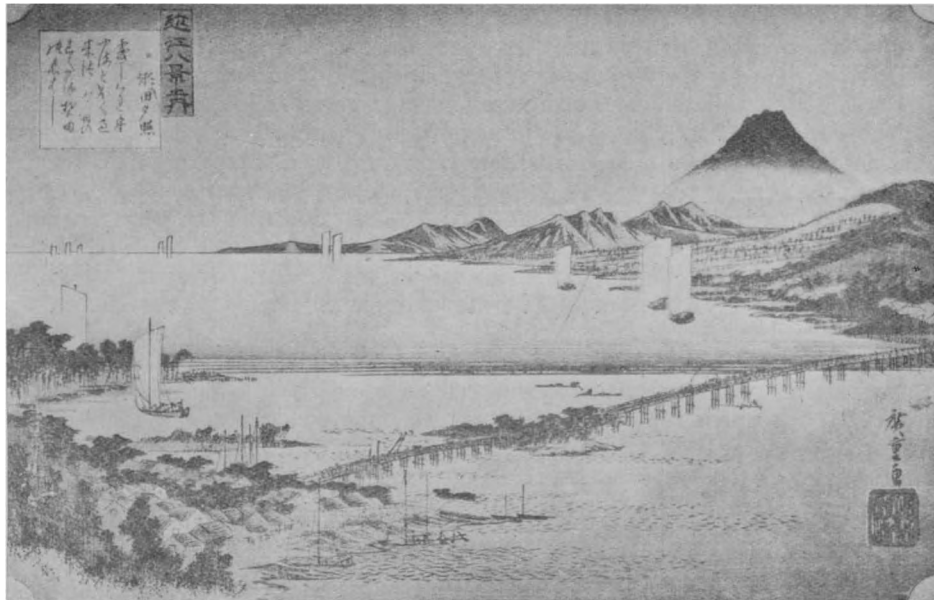


Afb. 27. Utagawa Kuniyoski. De priester Nichiren in de sneeuw. Uit een serie over het leven van Nichiren

semibarbaarsheid waarin het toen nog verkeerde, over te gaan naar een meer beschaafden toestand. Ook om andere reden was het moment zeer gelukkig gekozen, want de toenmalige regent van het keizerrijk, Shōtoku Taishi was een man die in inzicht en ontwikkeling ver boven zijn omgeving uitstak en die krachtadig medehielp om de nieuwe leer met al de energie eener volkomen overtuiging te bevorderen.

Aan het Boeddhisme hebben de Japanners vrijwel alles te danken, niet alleen een godsdienst die in zijn volle rijpheid tot hen kwam en die een veel machtiger stuwkracht bezat dan de oude Shintō, de oergodsdienst van het land, maar die hen ook opwekte tot de ontwikkeling der hen aangeboren vaardigheid in het kunstrijk beheerschen der materie en hen in tempels, beelden en tempelversiering de modellen schonk waarop later hun eigen kunst kon worden opgebouwd.

Een tweede machtige stimulans kwam in de 14de eeuw nogmaals voor hen uit het Boeddhisme voort. De reeds lang in China bestaande Zen- of Dhyana-secten begon toen in Japan haar invloed te doen gelden en bevruchtte met haar leer, die, kort gezegd, de eenheid van de natuur met den mensch predikt, en wil dat de mensch door eigen nadenken en inzicht de hoogere geestelijke wijsheid tracht te verwerven, in zeer korten tijd de geheele Japansche beschaving en daarmede ook de kunst in hooge mate. Wat er onder den invloed der filosofisch-bespiegelende, maar tevens aesthetisch zich ontplooiende Zen-leer in Japan aan



Afb. 26. Ichiryusai Hiroshige. Zonsondergang te Seta met de beroemde brug in het Biwameer. Uit een omi Hakkei-serie

schilderkunst ontstond behoort tot het hoogste, niet alleen van Japan, maar van de geheele wereld. Deze kunst is neergelegd in de z.g. Karaye en in de daarmee nauw samenhangende Kanōscholen.

Lang daarvoor, in de 12de eeuw, was echter nog een andere kunstrichting van grooten invloed ontstaan, de z.g. Yamato-Tosaye, een kunst die min of meer zich het predicaat van zuiver Japansch te zijn toe-eigende.

Beide deze scholen waren aristocratisch van afkomst en geest, de schilders waren of priesters of hovelingen en hun arbeid versierde de paleizen van den adel en ten deele ook de tempels. Het is aan deze scholen dat de Ukiyoye een deel harer eigenaardige vormen heeft te danken.

Om in een kunst die een geheel ander voermiddel eischt dan al de vroegere, *oudere* vormen over te nemen, is altijd min of meer bedenkelijk. Het is te begrijpen dat de Ukiyoye er niet dan van zeer verre in slagen kon in haar landschapkunst de houtsnede te dwingen tot gevoelvolle overname der teere nevelverten of dunne sluierwolken die tot de uiterlijke charme der droom-landschappen van de Kanōschool behooren, noch zelfs dat zij bij machte zou zijn de andere, minder vibreerend-suggestieve stemmings-details voor zichzelf te adopteeren. Zij heeft het zelfs niet gepoogd, misschien wel omdat de kunstenaars, die immers het afbeelden der gewone menschenwereld, ook in de landschappen, niet konden



---

ontberen, de dieper liggende beteekenis der Kanōscholen, als tegenstrijdig aan hun zooveel oppervlakkiger aspiraties, niet konden gebruiken.

Nader bij hen lag de Yamatoschool met de daaruit voortgekomen Tosaschool. Hier was een schilderstechniek die met geringe verandering aan de houtsnede kon worden aangepast, hier was, in tegenstelling met de, op de Zen-leer geïnspireerde Kanōschool, de zuiverder Japansche geest te vinden. Maar de nuchtere burgergeest, wars van geharnaste mannen en wapenvertoon, kon de felle, sterk gedetailleerde, menschenoverladene oorlogs- en verwoestings-tooneelen die in deze school zoo veelvuldig zijn, allerminst gebruiken. Zoo waren het alleen *uiterlijke* gegevens die zij, in verband met haar techniek, van beide scholen over kon nemen. Hiermede heeft zij haar stijl verrijkt en ten deele gevormd.

Die gegevens waren van tweeërlei aard, n.l. de vormen die gedurende lange eeuwen als het ware waren gecanoniseerd en waarvan de innerlijke beteekenis in de Ukiyoye op den duur moest te gronde gaan en de zeer talrijke, vaak tot in het peuterige gaande uitdrukkingsmanieren, die in de groote schilderwereld gangbaar waren en waarvoor speciale gebruikswetten bestonden waaraan de Ukiyoye-meesters zich niet konden of wilden onttrekken.

De Ukiyoye, die in onze profane oogen een in decoratieve vormen opgeloste kunst schijnt te zijn, was in de oogen der Japanners zonder twijfel realistisch, maar zeker ook voor hen *niet* realistisch in *onzen* zin. Ware dit niet dan zou zij als kunstvrijzeker geen bestaansrecht hebben gehad. Want voor de stadsbevolking zoowel als voor de kunstenaars, zal de overal in het Oosten bestaande opvatting dat de nuchtere, zuiver nagebootste vorm de hoogste kunstuiting *niet* kan zijn, ook wel geldigheid hebben gehad. In den vorm moet meer en beter uitgedrukt kunnen worden dan alleen het contereitsel van het model, en hieraan werd in de Ukiyoye zonder twijfel gedeeltelijk tegemoetgekomen door de aan de vroegere scholen ontleende vormen en gedeeltelijk misschien ook door nieuwe toevoegsels, waaraan de uitdrukkingswijzen, op het tooneel of in het poppentheater gebruikt, wellicht niet vreemd waren. Want dit staat voor mij vast: alles wat ons in de prentkunst vreemd lijkt en afwijkt van de natuur, zooals wij die zien, is zoo geworden om goede redenen, is waarschijnlijk van ouden datum en is oorspronkelijk als symbool van gemoedsstemming, van karakter, van standsaanduiding of wat ook, gemeengoed geweest, en werd wellicht door de Japanners uit die dagen nog verstaan en begrepen.

Maar deze symbolen, ontrukkt aan hun oorsprong, vormen in dit verband voor de Ukiyoye niet den eigenlijken achtergrond.

Toen ik zoeven zeide dat de prentkunst uit beginsel een afbeeldende kunst was zonder filosofischen achtergrond, zeide ik geen onjuistheid. In haar is het incidenteele leven van het oogenblik neergelegd, maar, als complex, als overzicht, toont zij den tijdgeest, niet alleen van één periode, maar van het geheele tijdperk dat zij bestond. Dit is haar achtergrond!

Een beroemd tooneelspeler uit dien tijd heeft eens gezegd toen hij weigerde voor zijn rol als bedelaar al te schunnige kleeven aan te trekken: „Het publiek moet zich door het schouwspel verheffen, men mag het niet door overdreven

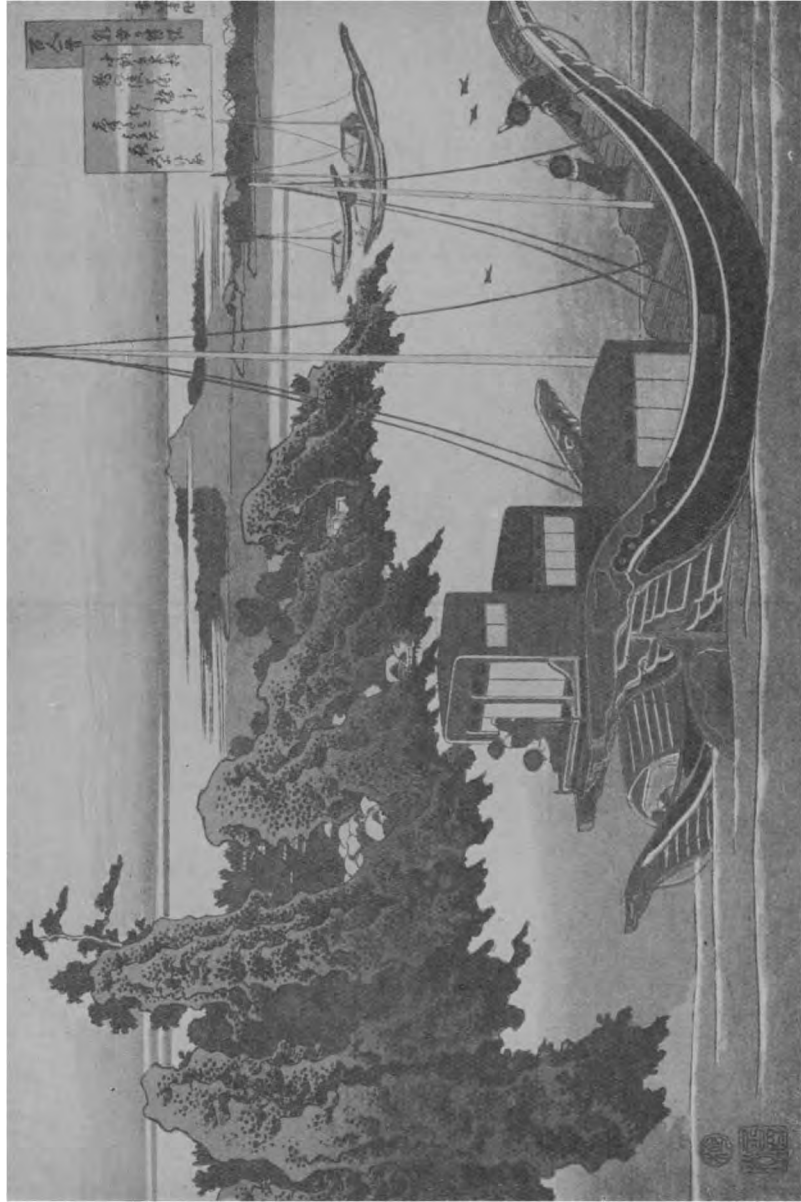


Afb. 21. Todoya Hokkei. Surimono. Jo en Uba. Het legendarische symbool van huwelijkstrouw

realisme afschrikken." Dit woord is ook op de Ukiyoye toepasselijk. Deze laatste der groote scholen is vol van verstarde vormen. Het publiek kent ze en wil ze niet ontberen. Zij deelen op symbolische wijze beter en eleganter de in deze techniek op andere wijze niet uit te drukken innerlijke bedoelingen mee dan het realisme dit kan. Zij verfraaien en verdiepen het geboden beeld zonder iets



Afb. 23. Nishimura Shigenaga. 3 primitieve landschappen, links en midden uit een Omi Hakkaiserie, rechts uit een Kanazawa Hakkaiserie



Afb. 24. Katsushika Hokusai. Illustratie uit een serie die de gedichten eener oude anthologie (Hiakunin Isshu) illustreert

---

---

te verzwijgen. Zij zijn een vaststaand element in de kunst geworden waar men niet meer buiten kon.

Men moet niet denken dat zij deze dingen domweg overnamen of voor hun tijd beteekenisloos achtten, want zij moesten ze zorgvuldig uitzoeken en samenvoegen en aanpassen aan de uitdrukkingsvormen die zij, ook *technisch*, noodig hadden om hun onderwerp, het eigen volksleven, op de voor de massa meest sprekende, meest overtuigende en geestelijk meest volmaakte wijze weer te geven. Zoo schiepen zij een eenheid die een eigen taal spreekt en die eenheid is de stijl geworden waarin zij werkten.

Die stijl is veranderd in den loop der tijden. Dit geschiedde onwillekeurig, maar steeds in innige harmonie met hun leven en denkwijzen, die eveneens langzaam een verandering ondergingen onder invloeden die zoowel in, als buiten hen ontstonden en werkten.

Het is ons niet gegeven al die veranderingen in de oorzaken te onderzoeken. Niemand kan dat. Wij mogen zelfs inderdaad reeds tevreden zijn als wij hier of daar iets meenen te erkennen dat met de feiten in overeenstemming schijnt te zijn. Maar weten, zeker weten is meestal uitgesloten.

Onze eigen cultuurgeschiedenis, waarvoor wij toch over gansche bergen van documenten en feiten beschikken, die voor een niet onaanzienlijk deel nog ongeordend zijn en niet met elkaar in een dusdanig verband zijn gebracht dat daaruit in voldoende mate de verschillende stroomingen verklaard kunnen worden die steeds de bevolking of deelen daarvan meevoerden, is nog nimmer op behoorlijk bevredigende, samenhangende wijze, in haar geheelen omvang beschreven. Hoe zouden wij dan veel kunnen weten van de opeenvolgingen van oorzaken en gevolgen, die samen de cultuurgeschiedenis van Japan moeten vormen, van een volk dat nauwelijks een halve eeuw geleden slechts een deel van zijn grooten documentenschat voor ons toegankelijk maakte, een volk dat ons in aard, beschaving en godsdienst innerlijk vreemd is, wiens taalslechts door weinigen kan worden gesproken en begrepen en wiens schrift nog voor veel minder Europeanen leesbaar is?

En toch, ligt niet juist in dat vreemde, dat haast onvatbaar geheimzinnige, dat ontoegankelijke van dit, door een zeer gemengde, en toch zelfverworven machtige cultuur groot geworden volk, in zijn kunst, welke onvergelykelijke waarden eigenlijk nog maar *intuïtief* gevoeld kunnen worden, de groote stimulans die tot intensieve studie noopt?

Studeeren is en mag niet uitsluitend zijn het zoeken van wetenschap. Zoeken naar waarheid, en waarheid alleen, waarbij wetenschap noodzakelijkerwijs zoowel voorbereider als machtigste hulpmiddel moet zijn, dat is het wat studie moet beteekenen. En als de kunst, door haar geestelijken rijkdom en waarheid, maar tevens als de reinste en hoogste neerslag der menschenziel, ons in haar alzijdigheid een deel der documenten verschaft, waarmede wij hopen iets meer te kunnen verklaren van het vele dat des menschen is, van zijn godsleer, zijn cultuur, zijn historie en zijn leven, dan wordt zulk een studie toch wel zeer aantrekkelijk!

---

---

## VARIA UIT DE BOEKENWERELD

*De zwanenzang der Ashendene Press.* — Deze privé-drukkerij, welke in 1895 door C. H. St. John Hornby in Chelsea werd opgericht, kondigt in een aan haar intekenaars gericht prospectus het onherroepelijk einde aan van de Press, met het nog dit jaar te verschijnen werk „Bibliography of the Ashendene Press”, hetwelk de nauwkeurige beschrijving zal geven van al haar drukken, benevens lichtdrukreproducties van titelpagina's, houtsneden en boekbanden.

Deze privé-drukkerij, welke gedurende een dertigtal jaren een aanzienlijk aantal der fraaiste bibliophiel-uitgaven het licht deed zien, gebruikte voor haar eerste drukken de Caslon- en Fell-typen. Door E. Walker en S. Cockerell werd voor haar de Subiaco-letter (naar het voorbeeld der in 1465 en 1466 door Panartz en Sweynheim in Subiaco gebruikte antiqua-letter) ontworpen. Van de bij haar verschenen boeken verdient bijzondere vermelding de complete Dante-uitgave.

Met het verdwijnen der Ashendene Press behoort na de Kelmscott- en Dovespers nu ook de derde groote privé-drukkerij van Engeland tot de geschiedenis.

*Een bibliotheek van 7.500.000 boeken in een sigarenkistje.* — In den afgelopen zomer heeft in Tübingen de directeur van de Frankfurter Bibliothek, dr. Walter Schümeyer een voordracht gehouden over de toepassingsmogelijkheden der fotografie in het bibliotheekwezen. Hij toonde aan, dat het mogelijk is, de pagina van een octavo-boek op  $\frac{1}{10}$  m.m<sup>2</sup> te verkleinen en daarbij toch een goede leesbaarheid met behulp der microscoop te verkrijgen. Een film ter grootte van een briefkaart kan aldus 1.500.000 octavo-bladzijden weergeven, en, wanneer men het doorsnee-boek op 200 pagina's rekent, dan kan een bibliotheek van 7.500.000 banden in een sigarenkist worden ondergebracht! Een middelmatige universiteitsbibliotheek zou, aldus gevormd, niet meer ruimte dan een gewone brievenbus in beslag nemen. Voorwaar prachtige microscopische vooruitzichten voor de bibliotheek der toekomst!

Op 4 October j.l. stierf te Londen, in den ouderdom van 73 jaar, mr. Benjamin D. Maggs, de oudste zoon van den oprichter van het bekende antiquariaat Maggs Bros. Hij was de adviseur der grootste Engelsche en Amerikaansche verzamelaars. Door zijn handen gingen een Gutenberg-bijbel, de Codex Sinaiticus, de brieven van Napoleon aan Marie Louise en vele andere kostbare handschriften, autographen en drukken. De catalogi van zijn firma zijn van wege hun prachtige uitvoering door bibliophielen gezocht. „Ben”, zooals hij door zijn vrienden werd genoemd, was algemeen geliefd en geacht.

*Ter vergemakkelijking van correctie.* — Een zekere Rosa Loewensohn te New-York heeft onlangs een nieuwe werkwijze verzonnen om het correctielezen te vergemakkelijken, in het bijzonder van adresboeken en dergelijke werken, waarin voor herdrukken veel correcties moeten worden aangebracht. Het nieuwe zetsel wordt voor het inbrengen in het staand zetsel met een speciale inktsoort opge-  
rold, welke den gebruikelijken zwarten drukinkt afstoot. Wanneer nu het nieuw

---

opgemaakte zetsel in proef wordt getrokken, drukken de gecorrigeerde plaatsen rood af en wordt hierdoor den corrector het tijdroovende opzoeken van deze plaatsen bespaard. Voor den uitgever is het bovendien practisch, daar hierdoor dadelijk een overzicht wordt gekregen over de te berekenen correctie.

Uit de Brick Row Bookshop te New-York werd in December 1932 de derde folio-Shakespeare van 1664 gestolen. De politie kon den dief niet ontdekken. Daar er een nauwkeurige beschrijving bestond, kon evenwel het waardevolle boek niet op de markt worden gebracht, zoodat de dief met het boek in zijn maag bleef zitten. Op den duur bleek die maag de zwaarte echter niet te kunnen verdragen, want de New-Yorker politie-commissaris Lewis J. Valentine vond een dezer dagen onder zijn morgenpost goed verpakt het gezochte Shakespeare-exemplaar. Uit dankbaarheid schonk de Brick Row Bookshop 1000 dollar aan een der bestaande politiefondsen.

Een zeer rijke Zuid-Amerikaan leerde in een music-hall een bekende Parijsche tooneelspeelster kennen. Zich op haar te verlieven, een eenvoudig notitieboekje te koopen, was het werk van een oogenblik. Alvorens echter het voor haar bestemde boekje aan de woning van de tooneelspeelster af te geven, legde hij tienduizend francs aan bankbiljetten tusschen de blaadjes van het boekje. Het antwoord liet niet lang op zich wachten : „Uw kleine boekje heeft mij zoodanig in verrukking gebracht, dat ik . . . het volgende deel van deze geschiedenis nauwelijks kan afwachten.”

De Zuid-Amerikaan was blijkbaar een vriend van den humor : hij schafte zich wederom een dergelijk notitieboekje aan, legde weder de bankbiljetten tusschen de bladzijden, doch schreef aan het einde der laatste pagina van het boekje : „einde van het tweede en laatste deel”.

---

## JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS

Het jaarverslag over 1934 kan, dank zij belangrijke gebeurtenissen, opgewekter van aard zijn dan dat van vorige jaren.

Behalve diverse bestuurs-, dag. bestuurs- en commissievergaderingen, vond dit jaar de algemeene vergadering plaats op 29 Mei.

De jaarverslagen van secretaris en conservator, zoomede de rekening en verantwoording van den penningmeester, werden hierop uitgebracht en goedgekeurd.

Het bestuur bleef als volgt samengesteld :

Jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer, voorzitter :

A. W. Barten, secretaris ;

C. R. Sijsling, penningmeester ;

Lex Barten, conservator, en de heeren F. L. van der Bom, G. H. Bührmann, J. D. C. van Dokkum, mr. H. J. D. D. Enschedé, L. B. Groen, Menno Hertzberger, J. H. Th. O. Kettlitz, H. Knuttel, pater dr. B. Kruitwagen, L. Levisson, B. Modderman en A. A. M. Stols.

---

In het vorig jaarverslag kon reeds vermeld worden, dat de raad der gemeenten Utrecht zijn goedkeuring had verleend aan een voorstel van B. en W. om ons Museum tegen zeer lagen prijs een achttal lokalen in de voormalige openbare lagere school aan de Nicolaasdwarsstraat nr. 3 in huur te geven. Begin Mei kregen wij de beschikking over het gebouw en kon worden overgegaan tot het restaureeren en inrichten van de lokalen. Deze werkzaamheden, welke onder leiding van den conservator werden verricht, vereischten geruimen tijd, omdat eenige lokalen moesten worden uitgebroken en alle lokalen, trappen, gangen enz., zoodanig moesten worden bewerkt, dat het uitgewoonde gebouw een stemmig museum-karakter verkreeg. Waar bovendien de hiervoor beschikbaar gestelde middelen zeer miniem waren, werd de taak van den conservator, om een goed en smaakvol geheel te verkrijgen, uitermate bemoeilijkt. De inmiddels van het secretariaat uitgegane verzoeken om geldelijken steun aan belanghebbenden en belangstellenden hadden een zoodanig gunstig verloop, dat het toegestane bedrag gelukkig eenigszins kon worden overschreden en in September de conservator kon mededeelen, met de werkzaamheden en inrichting zoover gevorderd te zijn, dat in de maand October het Museum kon worden geopend.

Besloten werd deze opening een bescheiden feestelijk karakter te geven en hiertoe eenige Rijks- en stedelijke autoriteiten, de leden onzer vereeniging, schenkers van giften voor de inrichting en allen die tot de totstandkoming hadden medegewerkt, uit te noodigen. De heer mr. dr. G. A. W. ter Pelkwijk, burgemeester van Utrecht, werd bereid gevonden de openingsplechtigheid te verrichten, terwijl de voorzitter onzer vereeniging, de heer jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer, vooraf een inleiding zou houden.

Een 120-tal genoodigden gaf aan onze uitnoodigingen gehoor, zoodat, toen op Zaterdag 20 October het lang verbeide tijdstip was aangebroken, een groot gezelschap aanwezig was om de opening bij te wonen.

In nummer 5 van den vierden jaargang van ons blad „Het Grafisch Museum” werd een verslag van de opening met de gehouden redevoeringen opgenomen, zoodat met een verwijzing hiernaar kan worden volstaan. Alleen zij hier nog gememoreerd, dat na de opening door eenige dames van bestuursleden de thee werd geserveerd en het hierop volgende bezoek aan het Museum bewees, dat zoowel de inrichting als het tentoongestelde de verwachtingen van alle bezoekers overtrof.

Als blijk van waardeering werd aan de schenkers van giften voor de inrichting een fraaie oorkonde met naamvermelding uitgereikt.

Van 20 October af is thans het Museum voor het publiek dagelijks geopend tegen een geringen entree-prijs, terwijl natuurlijk de leden onzer vereeniging gratis toegang hebben.

Waar de opening juist eenige dagen vóór de opening van de grafische tentoonstelling de „Grato” en het internationale boekdrukkerscongres plaats vond, mocht het Museum zich spoedig verheugen in bezoek, waarbij tal van buitenlanders.

Een tweetal zalen werd door ons Museum afgestaan voor het onderbrengen der grafische studieverzameling van de School voor de Grafische Vakken, welke fraaie collectie er zeer zeker toe bijdraagt het bezoek belangwekkender te maken



---

en tot nut kan strekken voor hen, die een studie van de oude grafische technieken willen maken.

In den loop van het jaar kreeg het Museum verschillende min of meer belangrijke schenkingen; zelfs tijdens de opening hadden eenige leden de attentie het Museum te verrijken met voorwerpen en grafische specimen. De „Grato” had bovendien voor ons het prachtige resultaat dat vele exposanten bereid werden gevonden, hun inzending drukwerk voor ons Museum af te staan of andere schenkingen te doen. De firma Van Son te Hilversum had zelfs de gelukkige gedachte voor de „Grato” een zoodanigen stand van haar inktproducten en grondstoffen te doen inrichten, dat deze als een blijvende expositie kon dienen in ons Museum en na het sluiten van de „Grato” dus in een onzer lokaliteiten werd ondergebracht. De conservator zal omtrent de verschillende schenkingen in zijn verslag wel nadere mededeelingen doen.

Ons orgaan „Het Grafisch Museum” kon, dank zij de samenwerking met het „Verbond van Boekenvrienden” in het afgelopen jaar regelmatig verschijnen. De gewaardeerde medewerking in de redactie van onze bestuursleden, de heeren J. D. C. van Dokkum en B. Modderman, zoomede de door het „Verbond” aangewezen heeren S. de Roos en Kees Hartmans, maakten het mogelijk het orgaan zesmaal te doen uitkomen.

Het ledental der vereeniging liep dit jaar wederom iets terug. Weliswaar wist ons bestuurslid, de heer L. B. Groen, een aantal nieuwe leden aan te werven, doch deze aanwinst heft het verlies niet voldoende op, zoodat de jaarlijksche inkomsten, welke juist thans zoo'n dringende versterking behoeven, iets terugliepen. Wil ons Museum voldoende regelmatig kunnen uitgroeien of zelfs maar op denzelfden voet blijven geëxploiteerd, dan is verhooging van het ledental in de eerste plaats vereischt. Een beroep op de medewerking in deze van alle leden en op het bestuur om middelen te beramen, de inkomsten belangrijk hooger op te voeren, is hier zeker op zijn plaats. Ons Museum is er thans daadwerkelijk, doch moet slechts als het begin beschouwd worden om het ideale doel te bereiken dat onze vereeniging nastreeft.

Dit jaarverslag mag tenslotte zeker niet eindigen zonder eenige woorden van hartelijken dank aan allen, die ons in het afgelopen jaar door schenkingen en giften in natura steunden en vooral onzen dank aan de School voor de Grafische Vakken, welke ons tot dusverre niet alleen huisvesting verleende, maar vooral omdat zij feitelijk de grondlegster is van het Museum en den stoot gaf tot het oprichten van onze vereeniging.

A. W. BARTEN, *Secretaris*

---

## NIEUWE AANWINSTEN

### GESCHENKEN

Een groote achthoekige tentoonstellingstafel met opstand, middenstuk en boeksteunen.

*Geschenk van de Federatie van Werkg. Org. in het Boekdrukkersbedrijf.*

---

Een groot model handzeef voor het scheppen van papier en eenige papiermonsters.

*Geschenk van den Papiergroothandel Corvey.*

Een collectie drukkersmerken en een interessante collectie uitgeversmerken, waaronder een aantal buitenlandsche.

*Geschenk van den heer J. H. Maronier, Den Dolder.*

Een ijzeren muziekhaak, één metalen en drie oude houten galeien, benevens eenig drukwerk.

*Geschenk van den heer W. v. Deyl, Utrecht.*

Een en twintig oude cliché's, voornamelijk houtgravures waarschijnlijk gediend hebbende voor een wis- of sterrekundeboek.

*Geschenk van den heer Menno Hertzberger, Amsterdam.*

Lodewijk van Deyssel, Schetsen (z.g. bibliophiel-uitgave). Maastricht, Leiten-Nijpels, April 1926, genummerd exemplaar; letter, initialen en geteekend portret van den schrijver, door S. H. de Roos; omslag met goudstempel.

*Geschenk van den heer jhr. mr. dr. Radermacher Schorer, Utrecht.*

Regnard, Oeuvres; deel 2, 3 en 4, édition stéréotype d'après le procédé de Firmin Didot; Paris, l'imprimerie et fonderie stéréotype de Pierre Didot l'ainé, et de Firmin Didot, 1801; één der allereerste werken in stereotypie door Didot uitgevoerd.

*Geschenk van mevrouw L. H. P. Ramkema-Neysse, Utrecht.*

Almanach tot Nut van 't Algemeen voor het jaar 1794.

Utrechtsche Volks-Almanach voor het jaar 1846.

Almanak voor het schoone en goede voor 1848.

*Geschenk van den heer Jac. v. d. Kamp, Utrecht.*

J. J. Barbé. La Lithographie à Metz; imprimerie A. Beha, Metz 1910.

C. Delon. Histoire d'un Livre; librairie Hachette; imprimerie Emile Martinit, Paris 1879.

*Geschenk van den heer F. W. G. Théonville, Utrecht.*

Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonyke Boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments; te Amsterdam bij de Compagnie, 1777.

J. E. Schut. Jodoka de Kaartlegster (2 deelen); te Amsterdam bij J. C. van Kesteren, 1835. Eén der deelen heeft een merkwaardige (ingeplakte) „Verzendingslijst van het Leesgezelschap Tot nut en Vermaak te Eindhoven”, 1835.

Een kleine collectie modern drukwerk, waaronder een niet onbelangrijk specimen uit het begin der z.g. lijnenrichting, van Kees Kuiler.

*Geschenk van den heer J. Jans, Utrecht.*

---

Eenvoudig cylinder proefpersje.

*Geschenk van Drukkerij Verschoor, Culemborg.*

Elf houtblokken (houtgravures), eerste helft der 19de eeuw. De twee grootsten hiervan hebben gediend voor Nieuwjaarswenschen van den Utrechtschen Putjeschepper en Aschman. Kan één onzer leden ons soms aan origineele afdrukken helpen?

*Geschenk van den heer W. v. d. Mark, Amsterdam.*

J. Tersteeg : De uitgever en zijn bedrijf. Uitgave der Nederlandsche Uitgevers-Bond. 1930.

*Geschenk van den heer P. J. de Wijn, Zeist.*

't Groot Hoorns, Enkhuyser en Alkmaerder Liedeboeck, versiert met veel mooie Bruilofts-liedekens en Gesangen; Pieter van Rijschooten, Amsterdam. Fraai bruin lederen bandje, afgewerkt met zilver beslag en sloopjes. 1702.

G. v. Sandwijk; Kinderspelen, verhalen, zedelessen, raadselen, enz. Uitgave J. P. Bronstering, Purmerend. Illustraties handgekleurd. 1826.

Pennekonst; Harmanis Ormel, Schoolmeester, Voorzanger tot Nederhorst den Berg.

*Geschenk van den heer J. A. Fleischer, Rotterdam.*

La Bible, qui est toute la Ste. Ecriture du Vieil et du Nouveau Testament, autrement l'Ancienne et la Nouvelle Alliance; chez la Veuve de Schippers à Amsterdam, 1678

*Geschenk van den WelEerw. heer ds. G. Grootjans, Vlaardingen.*

Een lijncliché, gediend hebbende voor den kop van het Gorinchemsche Nieuwsblad en een aantal 19de-eeuwsche biljetletters.

*Geschenk van de firma J. Noorduyt en Zn., Gorinchem.*

Eenig vereenigingsdrukwerk van de Typografen Vereeniging „Nut en Genoegen” te Utrecht, 1873.

*Geschenk van de Erven H. v. Swol, Utrecht.*

#### BRUIKLEEN

De ijzeren handpers met toebehooren, benevens de „steen” met tafel, groot ijzerwit enz., deel uitmakende der voormalige „Heuvelpers” te Hilversum.

*In bruikleen afgestaan door den heer S. H. de Roos, Hilversum.*

#### AANKOOP

Koperplaat van J. E. Ridinger, uit „Ueber die verschiedener Arten von Hunden gehetzte wilde Thieren. 1750.

Model van een Planeta-snelsers „Reina”, vervaardigd door P. Imbos, grootste afmeting 40 × 50 × 29 c.M. Op dit persje, dat tot in de kleinste bijzonderheden is uitgewerkt, kunnen zeer goede drukken worden gemaakt.

Een viertal lithografieën.

---

---

# HET GRAFISCH MUSEUM

REDACTIELEDEN:

A. W. BARTEN, J. D. C. VAN DOKKUM  
KEES HARTMANS, MENNO HERTZBERGER  
B. MODDERMAN EN S. H. DE ROOS

VIJFDE JAARGANG  
FEBR. 1936 · NUMMER 6

---

## DE BOEKTITEL EN HET TITELBLAD

DOOR D. J. C. VAN DOKKUM

„What's in a name?” roept Julia uit als ze bemerkt dat haar vurig beminde Romeo een Montague is, ervijand van het huis Capulet, waartoe zij zelf behoort.

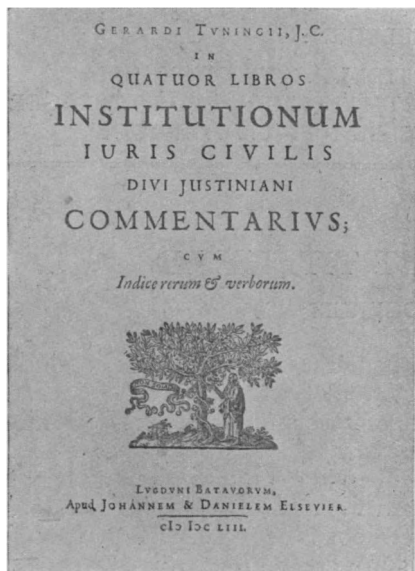
Maar de arme Julia was in een zeer overspannen toestand toen ze dit veel misbruikte aphorisme in de wereld hielp. Indien zij voor reden vatbaar was geweest, zou elk kalm en helderdenkend mensch haar hebben kunnen toevoegen „There's a lot in a name!” . . . er is heel veel in een naam! . . . Menigeen heeft het door zijn naam ver in de wereld gebracht . . . menigeen ook is het slachtoffer geworden van een naam, die in kwaden reuk stond. Er zijn namen, die zeer veel zeggen, namen ook, van welke niets uitgaat : er zijn namen, die zich onmiddellijk in het geheugen hechten en andere die niemand onthouden kan, of die door hun algemeenheid niet in staat zijn, om de aandacht op een persoon te vestigen. Voor iemand, die in de wereld iets goeds wil doen, is het een rem om Jansen of Müller of Brown te heeten . . . het doel waarnaar hij streeft ligt vlugger binnen zijn bereik, als hij een naam draagt van vreemden, bizonderen klank, of een naam waaraan herinneringen verbonden zijn.

In de wereld van het boek gaat het als in de menschenwereld. Wie voor het geschrift, dat hij het licht doet zien, een goeden titel kiest, heeft een eerste schrede gezet op den weg van het succes. „Uncle Toms cabin” (De Negerhut)<sup>1)</sup>, „How animals talk” (Hoe dieren praten)<sup>2)</sup>, „Zwarte menschen van witte bergen”<sup>3)</sup>, „Ships that pass in the night” (niet zeer gelukkig vertaald als „Voorbijgaande schepen in donkeren nacht”)<sup>4)</sup>, „The food of the Gods” (Het brood der goden)<sup>5)</sup> zijn handig gekozen boekennamen, die dringend aandacht vragen voor het goede en geestige van den inhoud.

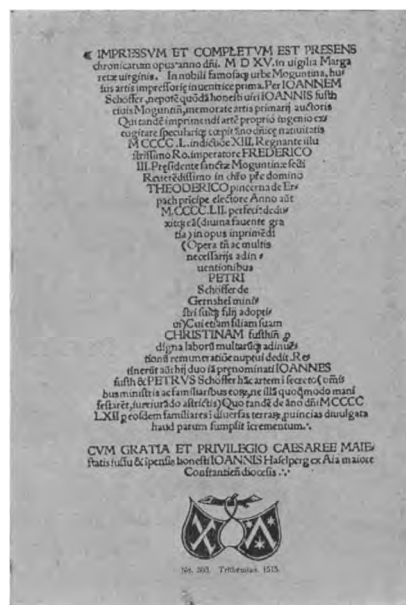
Maar deze korte, pittige titels zijn, vooral waar het boeken geldt van eenigszins wetenschappelijken aard, een meer moderne vinding van boekenbenoeming : vele schrijvers uit den ouden tijd, voornamelijk in het laatst van de 17de en de eerste helft der 18de eeuw, waren bevreemd, dat het werk, waarmede zij de menschheid gelukkig wilden maken, in aanzien te kort zou komen, indien zij het niet een geheele compres-gedrukte bladzijde vol namen mede gaven op zijn wereldreis.

---

<sup>1)</sup> Harriet Becher Stowe. <sup>2)</sup> William Long. <sup>3)</sup> Lorenz: over Nieuw Guinea. <sup>4)</sup> Beatrice Harraden. <sup>5)</sup> H. G. Wells.



Elsevier-titel



Colophon

Vooral de Deutsche scribenten hadden het in titel-breedsprakigheid en wijdloopigheid zeer ver gebracht, ofschoon ik onze oud-Hollandsche voorvaders te kort zou doen, indien ik hier niet aanstipte, dat zij het Deutsche wijdloopigheidsrecord soms zeer dicht naderden.

Gaan wij tot ouder perioden terug, dan zien wij, merkwaardig genoeg, dat ook het begin van den boektitel gebaseerd is op soberheid en korthed : de wijdloopige vorm begeleidt het verval der oude, schoone boekkunst. De korte, wel doordachte litteraire titelvorm is dus, in 't algemeen gesproken, tevens kenmerk van een goed tijdperk in de typografische verzorging van het boek. Tusschen de beide perioden van concentratie in ligt de langere van uitrafeling en uitpluizing, die in het midden van de 18de eeuw een uiterste bereikt, dat langzamerhand weder geleidelijk terugloopt, om in onzen eigen tijd nagenoeg tot de vormen van het begin terug te keeren.

Intusschen dient hier te worden opgemerkt, dat in deze woestenij van het titelverval eenige oasen liggen. Voorloopig zij aangestipt, dat de 18de-eeuwsche Franschen den goeden stijl slechts bij uitzondering hebben prijs gegeven, en dat ook het tijdperk der romantiek in Deutschland en elders zich juiste en fraaie titelvormen tot etiquet voor zijn werken heeft gekozen.

Bij den boektitel is zoowel de litteraire als de typografische vorm van belang, want de schrijver of uitgever, die juiste woorden kiest en goede maat weet te houden, bereidt daardoor den succesvollen arbeid van den typograaf voor. Een ongeschikte litteraire vorm kan het soms den drukker nagenoeg onmogelijk maken



Gegraveerde titel : 17e eeuw

een fraaie oplossing te vinden. Samenwerking der beide scheppers van het boek is hier dus zeer gewenscht.

Bij de allereerste makers van boeken was deze samenwerking doorgaans vanzelf-sprekend, want de grafische verzorger en de auteur waren niet zelden in één persoon vereenigd, of werkten zoo dicht in elkanders omgeving, dat gestadig overleg mogelijk was.

Ik wil hier nog uitdrukkelijk even zeggen, dat wanneer ik hier het woord „boek” gebruik, daarmee uitsluitend bedoeld wordt de zoogenaamde „codex-vorm”, de nog steeds gebruikelijke vorm van het hedendaagsche boek, die reeds in den tijd van den Romeinschen dichter Martialis (de eerste eeuw onzer jaartelling) het zoogenaamde „volumen”, de boekrol, begon te vervangen, en deze drie eeuwen later reeds geheel had verdrongen. Het „volumen”, dat op een stok gerold was met den tekst naar binnen, droeg op den buitenkant een korte vermelding van den inhoud; de codex, die pas later door een boekband werd beschermd, vertoonde onmiddellijk den begintekst en had daarom geen afzonderlijk titelblad. De geheele middeleeuwen door is dit, behoudens enkele uitzonderingen zoo gebleven. De rubricatoren en miniaturisten, die in hun versiering der geschreven bladzijden wonderen van schoonheid schiepen, zijn nimmer op de gedachte gekomen, dat een blad, uitsluitend voor den boektitel bestemd, hun bijzondere gelegenheid bood voor het botvieren van hun kunstzin en kunstvaardigheid.

# DE BOECKEN, GHENOEMT, APO- CRYPHI.

*Waerschuwinghe tot den Leser,*

Dese Boecken diemen noemt APOCRYPHOS, hebben te allen tijde onderscheyden ghe-  
weest van de Boecken diemē sonder twiſfelinghe acht te zyne van de *h.* Schrifture. want  
de oude vaders wilsende toetsen dat daer gheen onheylighe Boecken en souden toeghelaten wor-  
den, niet de Boecken die sonder twiſffel zyn doot den heylighen *Scheft* ghegheuen / soo hebben  
sy een Kolle gemaect / de welke sy genoemt hebbe CANON, dat is Reghel / daer mede te ken-  
nen gheuende / dat alle Boecken die daer in veruuet waren / waren een seker Reghel / daer acn  
men houden moeste. Zengaende dese Boecken / sy hebbense genoemt APOCRYPHOS, daer  
mede te kennen gheuende / dat mense moeste houden boos piliuete ende eyghen gheschijften / ende  
niet boos Zuentijck / ghelijck ghemeyne versegheide ende gheappobeerde byciuen. Waeromme  
is tusschen dese Boecken ende de andere sulch onderscheyt / als tusschen eenen bief die boog  
eenen Notaris ghepasseert is / ende ghesegheelt / om van allen menschen aengenomen te  
worden / ende tusschen eenen bief van eenen sonderlijcken menschen gheschreuen.  
Het is wel waer, dat sy niet te mispussen en zyn, dewijle sy goede ende nut-  
te leere veruueten. Maer het is nochtans wel recht, dat het gene dat  
ons doot den *h.* Scheft ghegheuen is // gheacht ende ghehou-  
den sy / bouen het ghene dat van men-  
schen ghecomen is.



TOT DORDRECHT,  
By Peeter Verhaghen, woonende in mijns Heeren  
herberghe.  
Anno 1583.

Sterk-gestelde 16e eeuwse titel met goede typografische oplossing

**JOHANNIS  
BRUNNEMANNI, JC.**  
 Sereniss. & Potentiss. Ele&t. Brandenburg. Consilarii,  
 in Academia Viadrina Antecessoris, & Facult. Jurid.  
 Ordinarii ac SENIORIS

**COMMENTARIUS**  
 In  
*QUINQUAGINTA LIBROS*  
**PANDECTARUM,**  
 Quo

Leges singulæ, quæ usum habere videbantur, resolvuntur,  
 ac succin&te explicantur, Controversiæ itidem in Academiis & Foro frequentatæ  
 nervose deciduntur, & quæ ex quovis Textu notabilia erui possint, ex Antiquioribus  
 panter ac Recentioribus Juris nostri Interpretibus undiquaque collecta subji-  
 ciuntur, & omnia ad Usum Forenses accommodantur,


**OPUS THEORETICO-PRACTICUM**  
 à multis hætenus desideratum;

*Ab ipso Autore recognitum, Legum plurimarum, in priori Editione omissa-  
 rum, interpretatione adau&tum, inserto hinc inde quid de Jure communi notissimo, Saxonico,  
 & Marchico, alijsq; provincialibus Juribus, obtineat, & Autore vivis erepto, ejus  
 mandato publici Juris factum*

à  
**SAMUELE STRYKIO, JC.**  
 CONSILIARIO SAXONICO & BRANDENB. FAC.  
 JURID. IN ACAD. WITTEBERGENSI ORDINARIO.

*Accepta*  
 Ex ejusdem Autoris Commentario ad Codicem, notabilium, quæ circa leges  
 affines inibi commentatus est continna allegario, ut &  
**INDEX RERUM ET VERBORUM LOCUPLETISSIMUS,**  
 Ab innumeris mendis repurgatus, & priori plus quam dimidio auctior.

**EDITIO QUARTA**  
 Revisa & multis in locis emendata.  
 CUM PRIVILEGIIS



**FRANCOFURTI AD MOENUM,**  
 Sumptibus JEREMIE SCHREY & Hæredum HENRICI JOH. MEYERL.  
 A. O. R. M. DC XCI.

Voorbeeld van titel-overlading in de 17e eeuw



---

Bij alle middeleeuwsche handschriften (ik meen, dat op dezen regel geen enkele uitzondering bekend is) valt men zonder deur het huis binnen. Geen *titelblad* is er, maar toch wel een *titel*, want deze maakt deel uit van het begin van den tekst : „Incipit liber sancti Augustini de Civitate Dei” (Hier begint het boek van den heiligen Augustinus over het wezen Gods).

Ook indien het boek in een moderne taal geschreven is, vindt men steeds dit „Incipit” („Hier beghint”) aan het hoofd der bladzijde als oudsten titelvorm, die echter slechts gedeeltelijk vermeldt wat in de latere titelpagina's is opgenomen ; het andere gedeelte met soms nog allerlei verrassende toevoegingen wordt bewaard voor het zoogenaamde „Explicit” of de Colophon, die in geheel op zich zelf staanden vorm de laatste bladzijde besluit. Ze neemt evenmin als een „Incipit” een afzonderlijke bladzijde in beslag, maar zet als het ware een streep onder den tekst.

De colophon der handschriften is niet zelden fraai versierd en geeft vaak vrij uitvoerige bijzonderheden over het ontstaan van het boek, bevat soms het jaartal der bewerking, soms den dag waarop de arbeid voleindigd werd, een enkele maal den naam des schrijvers met eenige levensbijzonderheden en de plaats waar het vervaardigd werd, en eindigt doorgaans met een gebed of met de aanroeping eener heilige.

Dit alles is natuurlijk geen vaste regel, want de vorm der verschillende colophons en hun inhoud is zeer variabel. Stereotiep echter is bij de in het Latijn gestelden het beginwoord „Explicit” (Hier eindigt). De colophon is overigens geen onafscheidelijk attribuut der kloosterhandschriften, maar ontbreekt soms geheel. Toen in het midden der 15de eeuw het nieuwe licht doorbrak en de drukkunst de scribenten-uitgevers der kloosterateliers concurrentie begon aan te doen, deed zich een verschijnsel van overgang voor, dat wij op geheel ander gebied ook in onzen eigen tijd hebben kunnen waarnemen.

Tot pl.m. 1880 n.l. werden onze rijtuigen door dierlijke trekkracht voortbewogen, en hadden hun vorm bij deze wijze van locomotie aangepast, en toen nu het zelf-bewegende rijtuig, de automobiël, zijn intrede deed in ons verkeerswezen, zagen we verschijnen vigilanten, victoria's, tentwagens met motordrijfkracht. Pas in later tijd werd een vorm gevonden, die zich bij de eigenheden van het nieuwe voertuig aanpaste.

Volkomen dezelfde gang van zaken voltrok zich bij de eerste gedrukte boeken. Ze verschenen met geteekende hoofdletters, versierde randen, met miniaturen soms ; begonnen met het stereotype „Incipit” en eindigden meestal met een colophon. Ze waren, wat den uiterlijken vorm betreft, letterlijke navolgingen der kloosterhandschriften.

De colophon, die nu ook wel „impressum” wordt genoemd, onderscheidt zich echter al spoedig min of meer duidelijk van die der manuscripten. Ze vermeldt nevens den naam des schrijvers, doorgaans ook dien van den drukker, en regelmatigiger dan tevoren wordt het jaartal en de plaats der uitgave genoemd ; ook vroeg al wordt als sluitstukje een drukkersmerk aangetroffen. Men vindt dit reeds bij een druk van Peter Schöffer uit 1462.

Ziehier de inhoud van zulk een „impressum”, merkwaardig omdat het ontleend is aan een Nederlandschen wiegedruk ;

---

„Hier eyndet die historie der seuen wijse van romen. Jhesus ende maria laten ons allen bi haer comen. Amen.

Dit boec is volmaect ende gheprent ter goude in hollant bi mi gheraert leeu. Den XXV dach in iulio Int iaer ons heren MCCCC ende LXXVI.”

Niet alle incunabeldrukkers waren zoo braaf als de Goudsche typograaf Gerard Leeuw, om hun naam, plaats van uitgave en jaartal nauwkeurig te vermelden. Gaf, zelfs in dien eersten, kunstrijken tijd van het drukkersbedrijf een booze handelsgeest den makers van het boek den slechten raad, het jaartal weg te laten om hun werk lang nieuw te doen schijnen, of wilden ze misschien de koopers in den waan brengen, dat ze zich voor een betrekkelijk lagen prijs werkelijk een dier kostbare kloosterhandschriften kochten, waarmee de vroegste drukken zoo groote overeenkomst vertoonen?

Het ligt, meen ik, min of meer voor de hand, dat dit laatste vermoeden niet geheel en al ongegrond is. Maar Johannes Gensfleisch zum Gutenberg zou zeker niet den schijn van een geniaal vervalscher op zich geladen hebben, indien hij geweten had, dat een exemplaar van zijn 42-regeligen bijbel in het jaar 1926 uit een Duitsch klooster naar Amerika verkocht zou worden voor 50.000 pond sterling en dus voor rond zesmaal honderdduizend gulden. Dat de groote man zijn geheele leven met geldzorgen tobde en waarschijnlijk arm stierf, is wel in schrille tegenstelling met de verbijsterende luxe-waarde van zijn arbeid op de antiquarische boekenmarkt van thans.

Het ontbreken van een titelblad of van vermeldingen in het „incipit” en „explicit”, die dit vervingen, heeft den lateren beschrijvers dier monumenten van oude drukkunst vaak veel moeite en hoofdbrekens bezorgd. Door de systematische vergelijking der lettersoorten <sup>1)</sup>, die vaak uiterst geringe verschillen aanwijzen en door het vergelijkend onderzoek der watermerken van het papier <sup>2)</sup>, heeft men het geheim der naam- en tijdeloosheid van vele dier oude drukken weten te ontsluiere. <sup>3)</sup>

Indien echter de incunabeldrukkers meer naar de toekomst dan naar het verleden hadden gezien, en van den beginne af aan de baanbrekende waarde van hun werk bevroed, dan zou een groot deel van dezen geleerden onderzoekersarbeid van thans overbodig zijn geweest. En uit dit alles blijkt bovenal, dat het goede, volledige titelblad, zoo simpel en gewoon als het ons thans lijkt, een uiterst gewichtig document is. Menig goed en kunstvaardig drukker is thans tegenover de geschiedenis voor immer beroofd van het succes van zijn noeste vlijt, omdat hij zijn werk naam- en titelloos de wijde wereld inzond.

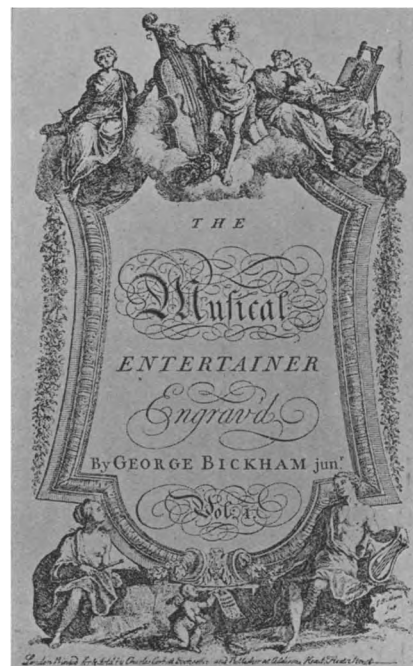
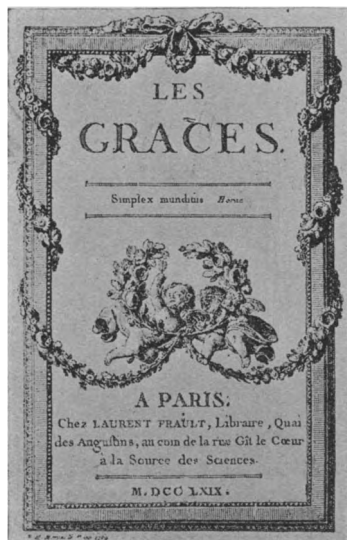
Het duurde intusschen niet lang, of alle geheimen van de uitvinders der drukkunst waren verraden, de typografie werd als een afzonderlijk vak erkend en maakte haar zegetocht over de wereld. Nog tot het eerste kwartaal der 16de eeuw waren er ouderwetsche drukkers, die de vormen der kloosterhandschriften voor het gedrukte boek in eere hielden. De boeken in dezen vorm, die van 1500—1525 verschenen, noemt men „post-incunabelen”. Maar inmiddels hadden de meer- vindingrijken en vooruitstrevenden reeds passender kleedij voor het nieuwe boek

---

<sup>1)</sup> Haebler's Typenlexikon. <sup>2)</sup> Bouquet. Les filigranes. <sup>3)</sup> Het hoofdwerk over de beschrijving der incunabelen is dat van Hain en Copinger.



Frontispice of titelprent van een hofdicht (19de eeuw)



Versierde Fransche titels uit de 18e eeuw

gevonden en uitgewerkt. Al in de 15de eeuw was het enkele malen voorgekomen, dat een drukker aan een boek een soort titelblad gaf. Een pauselijke bul van Paus Pius de Tweede, zonder vermelding van drukker of jaartal, maar gezet in karakters, die waarschijnlijk uit de werkplaats van Fust en Schöffer afkomstig waren, voert als titel op een afzonderlijk blad de vermelding: „Dis ist die bul zu dutsch die unser allerheiligster vatter der bapst Pius heruszgesant hait widder die snoden ungleubigen turcken”. Dit merkwaardige document, waarvan een exemplaar aanwezig is in de John Rylands library te Manchester, wordt beschouwd als het eerste boek met een afzonderlijk titelblad. Op dit blad worden intusschen noch drukkersnaam, noch plaats van uitgave, noch jaartal vermeld, en de toekenning ervan aan Fust is wel scherpzinnig, maar even onzeker als het problematische jaartal 1463, dat men er aan heeft toegekend. Het eerste volledig gedrukte titelblad, dat gedateerd is, verscheen in 1470 bij Arnold ter Hoernen in Keulen. Het gaat vooraf aan een predicatie ter eere van de Heilige Maagd en vermeldt: „Sermo ad populum predicabilis in festo presentacionis Beatissime Marie <sup>1)</sup> Semper Virginis.” Het jaartal is er in Romeinsche cijfers op vermeld.

Zes jaar later verscheen bij Erhard Ratdolt te Venetië het eerste versierde

<sup>1)</sup> Het staat er aldus letterlijk. De schrijfwijze is echter fout en behoorde te zijn: „Beatissimae Mariae”.

---

titelblad voor een almanak. Dit titelblad is volledig : jaartal, plaats en drukker worden erop vermeld en het geheel is omgeven door een vierdeelig, geornamenteerd kader. Dit intusschen waren sporadisch voorkomende gevallen en het duurde nog wel tot 1520 vóór de titelpagina meer algemeen in zwang kwam : doorgaans nogal druk en vol en niet zelden geïllustreerd met houtsneden of vroege metaaldrukken. Pas door de humanistische drukkers uit de 16de eeuw werd ze een onafscheidelijk deel van het boek en een met zorg samengesteld typografisch kunstwerkje.

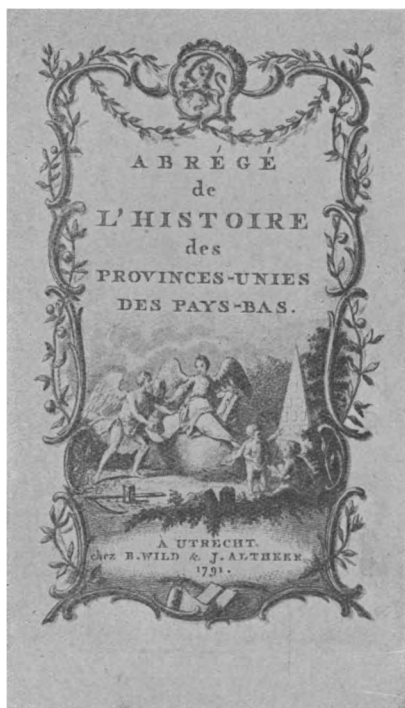
De ontwikkeling der titelpagina ging ook samen met andere wijzigingen in het uiterlijk der boeken. In de kloosterhandschriften was de gothische letter het overheerschende type geweest, en deze lettervorm werd ook door de vroegste meester-drukpers algemeen geadopteerd. Ze paste in haar kloeke zwierigheid zich voortreffelijk aan bij de statige folianten der kloosterschrijvers en bij de niet minder monumentale deelen van Gutenberg en zijn vroege navolgers. Het is de Italiaansche typografische school van de eerste helft der 16de eeuw geweest, die in dit alles een evolutie tot stand bracht. De Venetiaansche drukker Aldus Manutius zocht en vond de grondvormen zijner fraaie matrijzen in het Romeinsche schrift. De Romeinsche cursief waarmee deze meester-drukpers, (ook van prachtige Grieksche typen), de wereld verrijkte, is voor alle tijden een voorbeeld gebleven en deze, evenals de Romeinsche staande letter, voegde zich veel beter naar de kleinere formaten, die door de Aldus-pers, door Frobenius te Bazel, door Gryphius te Lyon en eindelijk door de Plantijns te Antwerpen en de Elzeviers te Leiden, meer en meer in de mode kwamen. Het kleinere titelblad leende zich gemakkelijk voor een goede vulling ; de fijn-besneden renaissance-letter schiep rust en soberheid, het mooie en karakteristieke drukkersmerk diende gelijkelijk als handelsreclame en versiering, de gevorderde techniek gedoogde het snijden van versieringsranden en fraaie initialen, en zoo werd de 16de en een gedeelte der 17de eeuw het eerste bloeitijdperk van de typografische verzorging van den boektitel. Er moet echter worden opgemerkt, dat bij vele titelbladen uit dezen tijd de typografie zich zeer oppermachtig en soms zelfs tyranniek toont, ja, zich niet ontziet om zoo nu en dan de duidelijkheid van het exposé geheel aan de fraaie typografische verdeeling der verschillende grootten van letters (corpsen van hetzelfde type doorgaans) op te offeren. Wanneer de regel vol is wordt niet zelden een woord of zelfs een persoonsnaam (niet eens altijd met eerbiediging der lettergrepen) middenin afgebroken en in den volgenden regel met een kleiner corpus voortgezet. De voornamen zijn soms met grooter letter gezet dan de familienaam des schrijvers, zoodat bij vreemde namen de oningewijde niet weten kan hoe eigenlijk zijn „van” is. De typograaf heeft er ook niet naar gestreefd de hoofdelementen van den titel door de plaatsing der verschillende letter-corpsen naar voren te brengen : zeer gewichtige woorden staan soms klein, onbeduidende groot gedrukt. Toch is het uiterlijke beeld dezer titels dikwijls buitengewoon smaakvol en evenwichtig. De eenvoudigste zijn dikwijls degene, die ons het meest treffen ; de zorgvuldig overwogen plaatsing van het drukkersmerk vormt vaak de eenige versiering.

De ontwikkeling der kopergravure bracht in dit alles weder verandering. Reeds in het midden van de 16de eeuw treft men titels aan, die geheel gegraveerd zijn,



Frontispice of titelprint einde 18e eeuw

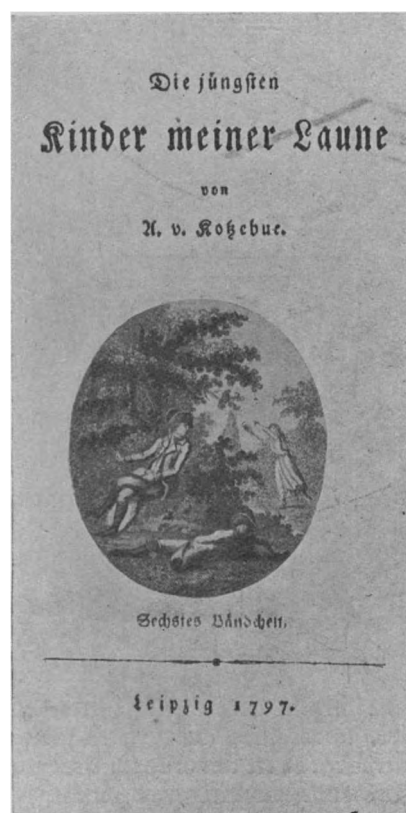
niet alleen met randen, maar ook met zinnebeeldige voorstellingen. Het loopend schrift treedt soms in de plaats voor de staande letter ; menigmaal ook wordt de echte „pennekunst” nagebootst met zijn zwierige krullen en kurketrekkers. In de zeventiende eeuw werd de versierde titel meer en meer een geïllustreerde titel, vooral bij de folianten, waarop voor wijdloopigheid ruimte was. Alle goden en godinnen der Grieksche en Romeinsche mythologie kwamen er bij te pas ; vele dezer titelprenten zijn meesterstukken van teeken- en graveerkunst, maar het



Romantische titels in Franschen stijl

streven naar weelderige schoonheid voerde tot overlading en het beeld nam eindelijk een zoo groot deel van het blad in beslag, dat er voor de letters nauwelijks ruimte bleef. En juist in dezen tijd van het beginnende barok vonden de auteurs het meer en meer noodig op den titel heel uitvoerig te zeggen wat de inhoud van hun voortreffelijk opus was; daarom liet men op den geïllustreerden titel in kopergravure vaak een typografisch titelblad volgen, in rood en zwart met een verbijsterende veelheid van lettersoorten en lettercorpsen, dat het zeer uitvoerige relaas bevat van langdradig uitgesponnen beloften over hetgeen den lezer van het boek te wachten staat. Het eerste blad is nu doorgaans uitsluitend titelprent en heeft ook in de bibliophilie een eigen naam gekregen, n.l. die van „frontispice”. Het dient uitsluitend voor versiering en de korte titel dien het bevat, komt nu en dan in het geheel niet overeen met de officieele, die op de volgende bladzijde wordt uitgeplozen in een bont amalgame van lange en korte regels, waaraan de typograaf tijd en vlijt heeft verspild. Uiterst zelden is hij er in geslaagd dit overweldigende letterprobleem zoodanig op te lossen, dat een goed of fraai geheel verkregen wordt.

In dezen barok-tijd van den boektitel wordt deze soms ook nog ontsierd door allerlei buitenissige bijzonderheden. Geheimzinnige anonimiteit was toen zeer in zwang en vaak worden in de typografische samenstelling der titels ingewikkelde raadseltjes opgegeven over naam des schrijvers, plaats van herkomst, jaartal



Romantische titels in Duitschen stijl

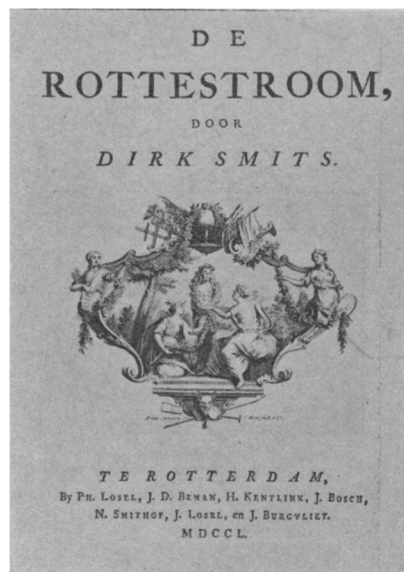
van uitgave, drukkersnaam, die verschillende opzettelijke onregelmatigheden ten gevolge hebben in de ordening der letters. Schijnbaar op de meest ongemotiveerde wijze worden op plaatsen, waar ze geheel niet thuis schijnen te hooren, hoofdletters of cursieven ingevoegd. Woorden worden naar voren gebracht, die in het logisch verband van geheel ondergeschikte beteëkenis schijnen, zelfs de duidelijkheid van den tekst wordt soms door de invoeging van overbodige woorden of gewrongen wendingen aan deze liefhebberij opgeofferd.

Evenals alle vervalskunst bereidde deze titelsamenstelling door smakelooze overdrijving haar eigen einde voor, en reeds in de tweede helft der 18de eeuw versoberde zich de titel meer en meer. Op de eerste drukken der klassieke en romantische schrijvers van het jonge Duitschland, wordt de titelprint vervangen door een vignet, dat zich meer en meer bescheiden en evenwichtig aanpast bij de met zorg gekozen letterregels, die door hun wel-overwogen plaatsing ruimte laten voor de werking van het wit in den bladspiegel. De talentvolle graveur Daniel Chodowiecki heeft, naar het mij voorkomt, op dit herstel van den goeden smaak in den boektitel grooten invloed gehad. Merkwaardig is het, dat de





Almanak titels

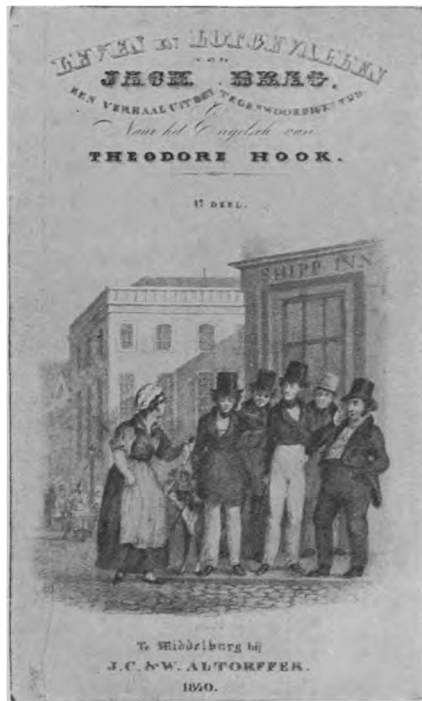


Goede 18e eeuwse Hollandsche titels

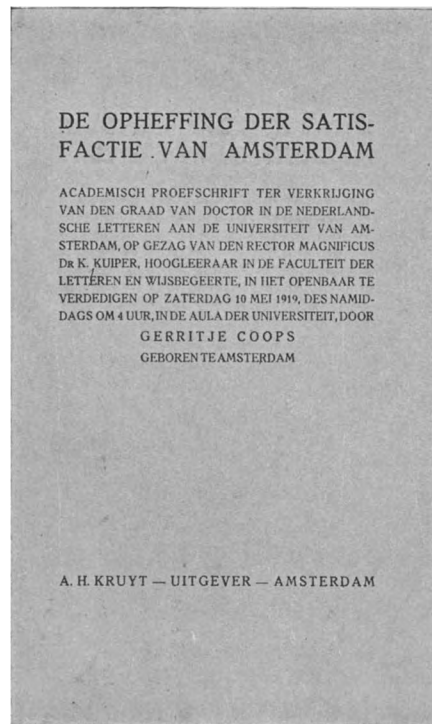
romantische periode in de litteratuur, die van geestelijke overlading en uitbundigheid zeker niet was vrij te pleiten, juist de versobering van het titelblad zoo duidelijk heeft bevorderd. Vroeger reeds, en op nog veel overtuigender wijze, was deze samenstelling van mooie, sobere titels in Frankrijk aangevangen. Vooral in de eerste helft van de 18de eeuw treft men hier titels aan, in kopergravure en *taille-douce*, die voor alle tijden als voorbeeld van fraaie samenstelling mogen gelden. In het algemeen genomen is de romantische periode overal een bloeitijd geweest van het goed geordende titelblad. Deze bloeiperiode heeft nog voortgeduurd tot in het eerste kwartaal van de 19de eeuw en heeft een laatste rustpunt gevonden in de almanak-periode, ofschoon bij deze sierlijke kleine boekjes, de talrijke nakomelingschap van de Göttinger Musen-Almanach, de titelvorm somtijds op den omslag werd overgedragen.

Toen is een periode in de drukunst gekomen, die door de ontwikkeling der sneldruk-methoden vóór alles op spoed was ingesteld, en voorloopig de aesthetische zijde der typografie zeer verwaarloosde. Dit was de tweede periode van de titeldecadentie, die behoudens enkele gevallen, waarbij de illustratiekunst der houtgraveurs te hulp kwam of het teekenstift van den lithograaf uitzonderingen kweekte voor luxe-uitgaven, tot nabij het laatste kwartaal van de 19de eeuw voortduurde.

Bij ons in Nederland is de verzorging voor het uiterlijk van het boek samengegaan met de litteraire beweging van 1880, maar zonder twijfel heeft ook tot de bevordering ervan bijgedragen de schoonheids-evolutie in de nijverheidskunst,



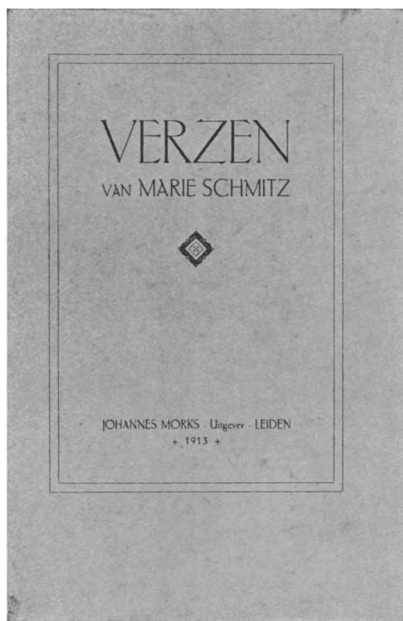
Lithografische titel uit den nabloe:  
der romantische periode ,



Nederlandsche Typografische titel uit het  
begin der 20ste eeuw

die in Engeland door John Ruskin gepredikt en door mannen als William Morris, Edward Burne Jones en Walter Crane daadwerkelijk werd gepropageerd.

Het zou een studie op zichzelf vergen de wording en ontwikkeling van het titelblad van het nieuwe boek in de verschillende landen na te gaan. Ik wil mij dus voor dit laatste gedeelte van mijn opstel voornamelijk bepalen tot opmerkingen, die ons eigen land betreffen, en dan komt het mij voor, dat Nederland hier, ook afgezien van deze beperking, een bijzondere vermelding verdient. Terwijl men elders (ik spreek in 't algemeen) veelal steun zocht in goede oude voorbeelden, heeft zich hier voor de titelsamenstelling reeds spoedig een eigen stijl gevormd, die uit den tijd zelf scheen voortgekomen. Typografisch kwam dit vooral tot uiting in de verbanning van het titelblad der bonte veelheid van lettersoorten. Men begon titels samen te stellen uit één lettersoort, soms zelfs uit één corpus van dit type en vaak uitsluitend uit kapitalen. Dat men daarin soms te ver ging zou ik niet durven ontkennen, maar elke nieuwe beweging maakt zich allicht aan eenige overdrijving schuldig. Men vond het banaal voortaan het titelblad te blijven verdeelen in regels van afwisselende lengte, men maakte dus de regels alle even lang of splitste den titel in verschillende blokken van even lange regels, die in evenwichtige verhouding over het titelblad verdeeld waren ; soms



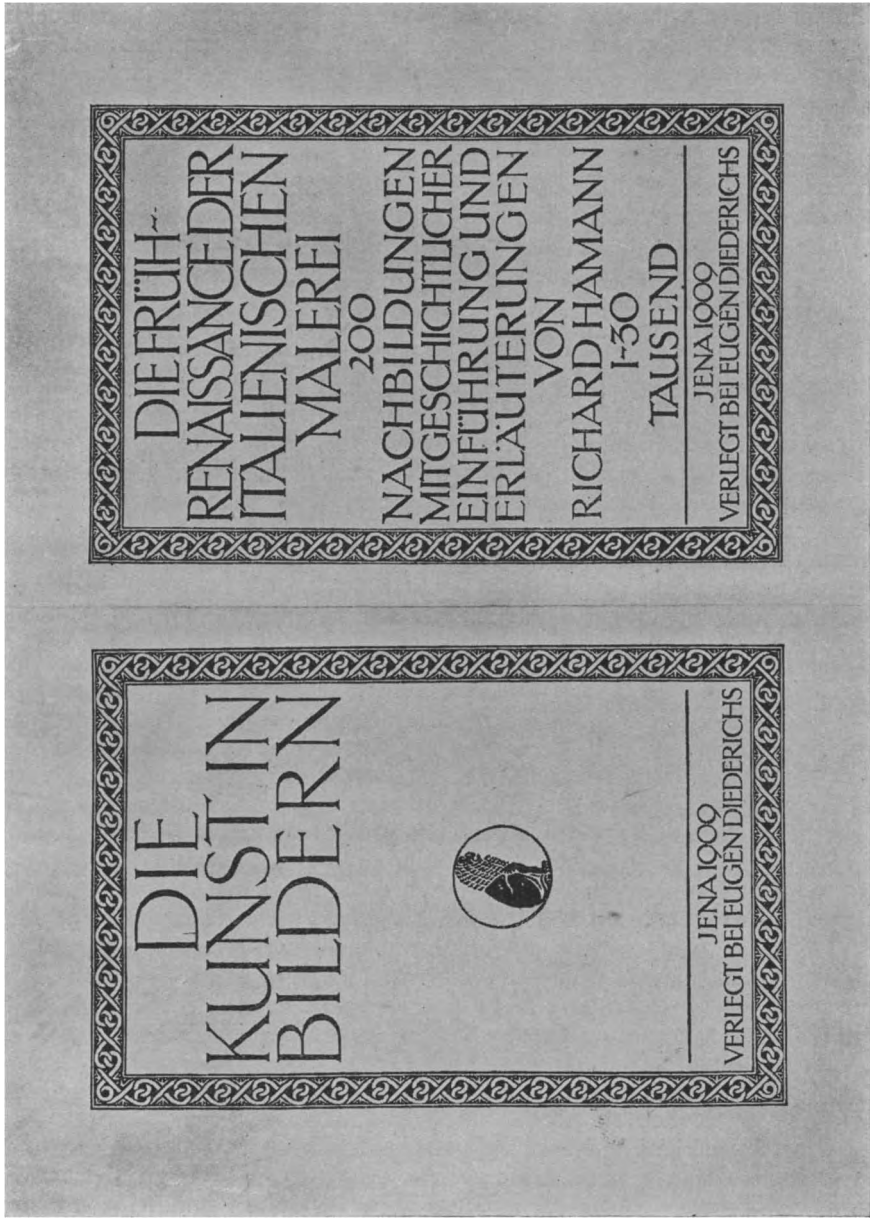
Moderne boektitel

ook, om voor korter of langer woorden een gelijke regellengte te verkrijgen, werd willekeurig gespatieerd. Vervolgens kwam men op de gedachte, dat toch de eenvoudige ouderwetsche symmetrie niet altijd behoefde te worden gehandhaafd, en men begon de vakken en woorden asymmetrisch, soms in geheel dwarse lijn, over het titelblad te verdeelen. De versiering was aanvankelijk zeer gering, bepaalde zich tot enkele lijntjes en streepjes, soms tot een enkel kader van zeer eenvoudige samenstelling. Weldra echter kwam men op de gedachte, dat een eenvoudige methode van titelsamenstelling voor alle boeken niet dienen kon, maar dat de aard en geest van het boek uit het titelblad moest spreken. En op dit gebied kregen de grafische kunstenaars gelegenheid hun talenten te ontplooien. Indien ik hier als pioniers op dit terrein de namen noem van R. W. P. de Vries Jr., Deysselhof en Th. Nieuwenhuis, dan wil ik daarmee aan de verdiensten van vele anderen niet te kort doen.

R. W. P. de Vries Jr. was de typografische kunstenaar bij uitnemendheid, die door de vernuftige samenstelling van eenvoudige zetlijnen en zetblokjes, allerlei nieuwe en verrassende combinaties maakte; Deysselhof heeft door zijn prachtige typografische vignetten de goede versiering van den titel weder op geheel andere wijze bevorderd; Nieuwenhuis eindelijk bracht de titelsamenstelling en titelversiering op een terrein, waarbij ook andere grafische methoden, gelijk de lithografie hun deel kregen.

De asymmetrische samenstelling van den titel behoort thans weder vrijwel tot het verleden. Men is in het algemeen genomen tot de zuiver symmetrische teruggekeerd. In dit eerste kwartaal van de 20ste eeuw heeft men in de vulling van het titelblad steeds goede en soms prachtige resultaten bereikt. Daartoe heeft zonder twijfel ook medegewerkt de vorming van nieuwe en fraaie lettersoorten, waarbij de naam S. H. de Roos niet onvermeld mag blijven. De voorbeelden van uitmuntend zetwerk onder zijn leiding door de Lettergieterij „Amsterdam” samengesteld en verspreid, zijn een krachtige propaganda geweest voor het fraaie, zuiver typografische titelblad.

Thans doet zich intusschen, naast deze klassieke richting, weder een zeer moderne gelden, waaraan de naam van den architect Wijdeveld onafscheidelijk verbonden is. Deze richting is wel zeer origineel, ofschoon ze meermalen tot de asymmetrie van de laatste jaren der 19de eeuw teruggrijpt. Ondanks het merkwaardige en bijzondere van deze typografische versiering schijnt ze mij door overlading en overdrijving een vorm van barok en het komt mij voor, dat zij daardoor de teekenen van het verval met zich draagt.



Moderne Deutsche titel met randversiering

---

De titels volgens Wijdeveldsche methode missen vóór alles duidelijkheid en rust, en dit zijn m.i. dingen, die tot de hoofdeischen van een goeden boektitel behooren. Het is mijn vaste overtuiging, ofschoon ik het zoeken naar karakteristiek en originaliteit waardeer, dat bij de samenstelling van den titel altijd eenvoud, rust, helderheid en symmetrie het op den duur winnen moeten.

Ik zou met deze opmerking, die tevens een wensch is, dit opstel kunnen besluiten, maar wil dit niet doen zonder nog even terug te grijpen, om op een merkwaardigheid te wijzen, die wel zeer kenschetsend is.

De oudste boeken hadden geen titelblad, maar wel een zeer korten titel en in den loop der jaren heeft zich deze soberheid in de titelatuur bij de boeken zeer gewijzigd: ze is in onzen eigen tijd zelfs tot luxe en overvloed omgeslagen. Neem een modern gebonden boek, liefst Duitsch, dat deel uitmaakt van een uitgeversreeks en ga dan eens tellen: ge vindt een titel-etiquet op de kartonnen doos, waarin het u wordt toegezonden; het gebonden boek is vervolgens gewikkeld in een omslag, die zoowel op den rug als op het plat een titel draagt; ook de band is op rug en plat getiteld. Doet ge het boek open, dan vindt ge eerst den korten of franschen (volksetymologie van „voorde handsche”) titel en vervolgens twee volledige titelbladen, een reekstitel en een deeltitel; niet zelden treft ge dan bovendien nog een titel aan boven de eerste tekstpagina... dat zijn te samen negen titels. In dit opzicht is dus bij het moderne boek terughouding en bescheidenheid ver te zoeken.

Toen de eerste boeken ontstonden leeft men zich uit in een kleinen kring, arbeidde in stilte, bekommerde zich weinig om de openbaarheid. Ten huidigen dage echter is men niet meer geneigd zijn licht onder een korenmaat te plaatsen maar wil het laten uitschijnen over de geheele wereld door publiciteit op zoo groote schaal als mogelijk is.

Dit enkele voorbeeld moge volstaan, om erop te wijzen, dat de verschillende vormen van den boektitel geenszins hun ontstaan aan een gril of een toeval danken. Ze zijn sprekende documenten voor den tijd, waarin ze ontstonden en zoowel naar den uiterlijken als innerlijken vorm nauw samengegroeid met het geheele cultureele leven.

---

## VARIA UIT DE BOEKENWERELD

*Dr. Wilhelm Junk.* — De sinds eenigen tijd in Den Haag gevestigde bekende uitgever en antiquaar dr. Wilhelm Junk, vierde op 3 Febr. j.l. zijn 70sten geboortedag. Dr. Junk is uit een Prager geleerden-familie afkomstig, werd lid der firma R. Friedländer & Sohn te Berlijn en later oprichter van zijn eigen firma. Hij is de uitgever der groote natuurwetenschappelijke encyclopaedie, van den Colcopteorum Catalogus met tot dusver 145 afleveringen, van den Lapidopterorum Catalogus met tot dusver 70 deelen, van den Fossilium Catalogus, van de Fabulae Biologicae, enz. Hij is zelf als Linné-onderzoeker werkzaam. Zijn Rara Historico Naturalia en zijn antiquariaats-catalogi bewijzen zijn grondige kennis der natuurwetenschappelijke bibliografie. Als bibliophiel heeft hij den leden der Berliner Bibliophilen Abends herhaaldelijk kostelijke giften bezorgd.

Den jubilaris onze gelukwensen.

Table Presses Cylindres sécheurs chauffés  
Tissus métalliques sans fin Tissu de laine sans fin Coupeuse

Fig. 10. Schéma de la machine à papier à table plate.

### CHAPITRE X

## LA FABRICATION MÉCANIQUE DU PAPIER

**HISTORIQUE**

La réalisation mécanique d'une bande de papier continue est d'invention relativement moderne. Un Français, Louis-Nicolas Robert, travaillant en 1794 comme correcteur à l'imprimerie Diderot, Diderot, Delol, Saint-Lager dirigeait alors à Fourmies, un moulin à papier, et fit venir Robert, à cette époque, la « planche aux assignats » se « chômeait guère, et on n'arrivait pas à répondre à ce besoin nouveau. Pendant trois ans, le nouveau collaborateur chercha un procédé plus rapide de fabrication.

aux concours de Diderot Saint-Lager, son beau-père John Gamble, les papetiers Henry et Sealy Fourdriner et l'ingénieur Bryan Donkin. Les progrès se précipitèrent alors et la première machine à papier réellement continue est en marche dès 1803. Dix années s'écoulèrent la plupart des premières tentatives de Robert.

**EPURATEURS.**

On se rappelle comment est obtenue une pâte à papier collée et raffinée. La capacité de la machine oblige à obtenir plusieurs piles raffineses, dont les fibres sont intimement mélangées dans des vannes accumulatoires. L'homogénéité du mélange est assurée par le perpétuel brassage d'agitateurs dont les palettes tournent sans arrêt.

Mais la pâte renferme encore des corps étrangers de graviers, des parties dures provenant des charres, des déchets métalliques abandonnés par les lames au raffinage, des brisures de pâte ou agglomérats de fibres en petites boules très dures. Tous ces corps pourraient détériorer les cylindres jolis de la machine à papier et des calendres, rayes les cylindres du rotogreuve, endosser les clichés du typographe. Les fragments de fer bravaient autant de taches de rouille impossibles à enlever. Une épuration soignée est donc nécessaire.

Fig. 10. La première machine Robert (1799).  
En bois, un cylindre, muni d'un manche, est entraîné à droite par un arbre et agit sur la bande de papier qui se déroule entre deux cylindres.  
Son premier brevet date de 1790. Les études s'en poursuivirent en Angleterre grâce aux appuis et

### CHAPITRE III

## L'IMPRIMERIE

**DIFFÉRENTS STADES DE L'ÉVOLUTION DE L'IMPRIMERIE.**

Le premier fut le stade tabulaire, procédé datant du VI<sup>e</sup> siècle (581). Les caractères choisis se chiffrent par dizaines de mille, il ne pouvait entrer dans l'esprit de personne de créer autant de caractères séparés, on s'explique donc que, pendant dix siècles, les Chinois se soient contentés de graver des planches, et d'en tirer des épreuves réalisant ainsi l'impression tabulaire. Ils ont donc bien découvert et appliqué l'imprimerie, mais c'est à l'Europe que revient l'invention de la typographie ou impression avec des caractères séparés, métalliques et fondus dans un moule doté d'une matrice.

L'Europe adopta cette technique du bois gravé dès le XII<sup>e</sup> siècle, mais ce n'est qu'à l'orée du XVI<sup>e</sup> qu'elle l'utilisa pour l'illustration imprimée. C'est ainsi que nous trouvons, parmi les premiers livres du genre, le fameux Saint-Christophe, gravé vers 1423, souligné d'un texte latin qui se traduit :

*Celui qui Saint-Christophe porta  
Dans la journée ne mourra  
L'en lui quatre cent vingt et trois.*

Peu à peu le graveur s'enhardit et mélanges dans son dessin de petites légendes s'échappant de la bouche des personnages, de la queue des animaux, ou disposées sur des banderoles ou rubans.

D'abord très courtes, ces légendes s'étendent de plus en plus. Le sentiment, le besoin de créer des textes séparés se fit jour et on aboutit à la gravure de planches entières de caractères. L'un des premiers ouvrages, ainsi réalisés, fut une grammaire latine portant le nom de « Douai » (du nom de son auteur), attribué par certains à Faust et Gutenberg; par d'autres à Laurent Coster de Harlem. Ce dernier aurait même, dit-on, cherché à utiliser des caractères séparés en bois, songeant déjà à créer une typographie xilographique.

À cette époque, et déjà depuis longtemps d'ailleurs, les orfèvres savaient produire des éléments en relief par coulé de métal fondus dans des matrices gravées en creux. C'est de l'union de la

Fig. 14. Le saint-Christophe, à 1423.

technique des orfèvres du XII<sup>e</sup> siècle et de l'imprimerie proprement dite que naquit la typographie métallique, telle que nous la pratiquons encore aujourd'hui.

## EEN FRANSCH BOEK OVER DE GRAFISCHE BEDRIJVEN

### DOOR JAN POORTENAAR

In de grafische wereld is men ten onzent in vele gevallen Duitsch georiënteerd, in andere gevallen Engelsch, en ter welkome afwisseling is dus een omvangrijk Fransch boekwerk, dat tal van technieken bespreekt, wel de vermelding en een bespreking waard.

Wij bedoelen „Les industries graphiques”, een kloek boekwerk van 316 pagina's, dat rijk geïllustreerd is: het bevat niet minder dan 629 cliché's. De samenstellers zijn Georges Degaast (wiens naam zijn Hollandsche afkomst ver-raadt) en Georges Frot. Het werk is op twee manieren uitgegeven: er is een „gewone” editie en een luxe-editie, welke talrijke speciale bijlagen bevat; de prijzen hiervan bedragen respectievelijk frs. 175 en frs. 300, dus circa f 17.50 en f 30 (plus porto).

Het terrein, door het boek bestreken, is zeer ruim genomen. Aan den eenen kant is dat verheugend, aan den anderen kant brengt het mede, dat sommige onderwerpen zeer, zeer beknopt moesten worden behandeld. Het werk begint met „Un peu d'histoire”, en dit is er zeker een, dat kort gehouden is. Over Coster meenen de schrijvers, dat hij de vinder zou zijn van de losse houten letter; zooals

---

men weet, gaat het er bij onzen Laurens Janszoon juist om, dat hij metalen letters zou hebben uitgevonden. Van den stand van het wetenschappelijk onderzoek daaromtrent gaf schrijver dezes een resumé (in „Boekkunst en Grafiek”), maar men kan van menschen uit de hedendaagsche grafische bedrijven kwalijk verwachten of eischen, dat zij in een zoo zeer gecompliceerde kwestie als de Haarlem-Mainz-puzzle door en door thuis zouden zijn. In drie à vier pagina's zijn we van deze eerste zoekers tot de moderne druktechniek gekomen, en dan hebben de schrijvers achtereenvolgens in hoofdstukken over het papier, illustratie-procedé's, inkten, typografie, lithografie, héliogravure, les rotatives transformatrices, het boek, le relief décoratif, l'affiche, zakelijk een uitgebreid terrein. Maar zelfs dan zijn we er nog niet en volgt een hoofdstuk over l'organisation du travail.

Voor sommigen zullen de Fransche termen een hinderpaal zijn in een enkel geval; men is nu eenmaal met de technische benamingen in het Fransch bij ons niet zoo vertrouwd. Dat „simili” en „simili-creux” onze autotypie en de diepgeëtste variant daarvan aanduiden, zullen de meesten wel weten, voor wie dit boek in aanmerking komt. Van zetmachines en persen, pikeersel, enz. kan men van allerlei vinden, ja, zelfs het blindenschrift is niet vergeten.

Vele schematische teekeningetjes verduidelijken den tekst. Verder zijn talrijke kleine foto's opgenomen. Wij voor ons vinden het wel eens een bezwaar, dat de tekst daardoor zoo versnipperd wordt, dat het lezen niet ongestoord kan geschieden, doch dit is waarschijnlijk de Hollandsche degelijkheid, die in conflict komt met den beweeglijken Franschen geest. Maar daartegenover staat, dat de schema's haast van een Deutsche systematische werkwijze getuigen; de heer Degaast heeft ze met veel accuratesse samengesteld; zoo kan men b.v. het schema der „clichage” zien eindigen in: „facturation, emballage, livraison”. Tusschen twee haakjes, hier is niet met clichage het cliché-maken bedoeld, maar de stype-vervaardiging. Het schema van de galvanoplastie is nog veel omvangrijker; het beslaat een gansche pagina en bevat b.v. 26 punten (vakjes, die de handelingen vermelden), welke door pijlen in allerlei richtingen verbonden zijn, die den gang van zaken, de volgorde, aangeven.

Daar een der beide auteurs, de heer Frot, directeur is van een papierfabriek, kan men er zeker van zijn, dat hij hier ter zake kundig is.

Het werk is met veel zorg uitgevoerd en keurig gedrukt. Dat de cliché's door den tekst heen geplaatst zijn en dat beide dus op kunstdrukpapier zijn afgedrukt, heeft zijn pro en contra; de talrijke kleine cliché's komen bij de zinsneden, die er betrekking op hebben, maar het boek van een paar honderd pagina's is erg zwaar. Ook is natuurlijk de sterke glans van het kunstdruk bij het lezen vaak hinderlijk. Maar dit is nu eenmaal de puzzle van het hedendaagsche boek; voor diepgeëtste cliché's leent zich een groot deel der origineelen niet, en de fletse, zwartige afdruk, dien men in menig aldus geïllustreerd werk vinden kan, is zeker niet boven het „gewone” cliché en kunstdrukpapier te verkiezen.

Naast de spaarzame Hollandsche vak-litteratuur zal wel menig drukker met goede kennis van de Fransche taal en de vak-terminologie dit boek willen bezitten. Een index sluit het werk af. Uitgever is Georges Degaast, Fontenay sous Bois, Seine, France.





